

Rimana 3

Urin Qichwa-Chanka

Texto de Comunicación del 3° Secundaria

PERÚ

Ministerio
de Educación

El ciudadano que queremos

**Curriculum
Nacional**

Rimana 3

Ministerio de Educación

Dirección General de Educación Básica Alternativa, Intercultural Bilingüe
y de Servicios Educativos en el Ámbito Rural

Dirección de Educación Intercultural Bilingüe

3 Rimana - Qillqasqa maytu - Urin Chanka Qichwa

TEXTO DE COMUNICACIÓN DEL 3º SECUNDARIA - QUECHUA CHANKA

©Ministerio de Educación
Av. De la Arqueología cuadra 2, San Borja
Lima, Piru
Qayana: 615-5800
www.gob.pe/minedu

2024 watapi, qillqana maytumanta qillqasqa maytuman allichasqa
7,596 mirachisqa
2024 watapi, Kantaray killapi mirachisqa

Qillqana maytumanta qillqasqa maytuman tikraq

Yumar Carina Orosco Palomino

Qillqasqa qawapayaq
Nilton Nemías Gómez Yace
César Jara Luna

Lliw maytu qawapayaq
Haydeé Espinoza Bellido

Maytu ruraypi kuskachaq
Genaro Rodrigo Quintero Bendezú

Maytu tupachiq
Marco Antonio Valverde Arce

Siqiq / rikchanakuna qaywaq
DEIB nisqapa siqichisqan siqikuna
Yumar Carina Orosco Palomino

Mirachiq:
PACÍFICO EDITORES S.A.C.
Se terminó de imprimir en junio 2024, en los talleres gráficos de Pacífico Editores S.A.C.,
sito en Jr. Castrovirreyna 224 - interior 1.er piso, Urb. Azcona, Breña, Lima – Perú

Hecho el Depósito Legal en la Biblioteca Nacional del Perú N.º 2024-03942

Paqarichiqkunapa mana munayninwanqa manam pipas kay maytutaqa mirachinmanchu.

Piru suyupi mirachisqa / Impreso en el Perú / Printed in Peru

Riqsichikuy

Kuyasqa sipaskuna, maqtakuna, waynakuna:

Kay *Rimana* sutiwan riqsisqa qillqasqa maytuqa kikin llaqta imayna pacha qawasqanmanhina, yachayninmanhina, Qichwa simi rimasqanmanhina qillqayniyki, ñawinchayniyki kusisqalla kallpachakunantam maskan.

Sapa taqam ñawpa llaqtapa huk llamkananmanta rimachkan. Hinasapas taqapi ruraykunaqa llaqta llamkayninpí sasachakuykuna rikurimusqanmanhinam rurasqa tarikun. Kaymanhinam sasachakuy imayna chinkachiypi yanapakunaykipaq munachisunki. Kayna: huk taqam papa tarpuymanta riman, papa tarpuypi sasachakuy rikurimuqñataqmi runapa rurasqan wanuwan tarpusqanku. Chaymanhinam qamta munachisunki, imaynataq papa tarpuqkuna uywa wanuwan tarpunankupaq rimapayawaq, nispa.

Chaymantapas, sapa taqapim llaqtapa rurasqanmanta rimaq huk rikchaq qillqasqa tarikun. Kaytam imaymana llamkanakunawan ñawinchasqayki haypanaykipaq llamkanki. Hinallataqmi qillqanaykipaqpas rimanaykipaqpas imaymana ruraykunata tarinki.

Chaymantapas sapa taqapi imayna ñawinchasqayki, qatipanaykipaqpas tarinkim. Yachasqayki mana yachasqayki qatipanaykipaq rimaykunapas kanmi. Yachanaykipaq llapa ima rurasqaykikuna tupukunaykipaqpas tarinkim.

Kawsaypura Iskay Simipi Yachachiy (KISY) umalliq huñuna wasim kay qillqasqa maytuta (*Rimana* sutiyuqta) makiykiman churaykamun, ichaya qampaq munay kanman hinasapas rimayniyki, qillqayniyki, ñawinchayniyki allin qispinanpaq allinta yanapasunkiman.

1

Rurana

Kinuwa kiwicha huqariypi yachaykuna

10

Illasqaypi kawsaykuna huqariy riqsisqay (Kurunika)

13

Maya llaqtapa amarantu uywasqan

18

2

Rurana

Huk mikuyman tikrasqa kawsaykunapa kallpankuna

20

Yachachina Qillqasqa Kiwicha

23

Awya Yala ñawpa runakunapa amarantu mikusqanku

27

3

Rurana

Minkapi ñan allinchay

30

Illaku ayllupi ñan allichay

33

Tayruna llaqtapa ñawpa ñanninkuna maskapay

37

4

Rurana

Allinyasqa quwi, wallpa uyway

40

Piruw suyupi quwi wallpa uyway

43

Mapuchi ayllukuna imayna wallpa uywasqanku

46

5

Rurana

Uywakunapa qaranwan llamkaypi yachaykuna

50

Uywa qarawan llamkaykunaqa chinkachkanñam

53

Quta Kachi llaqtapi uywa qarawan llamkay

57

6

Rurana

Kinuwa tarpuypi ñawpa yachaykuna

60

Iquyasqa allpa

62

Mihiku ayllukuna imayna amarantu tarpusqanku

67

7

Rurana

Pacha Mama raymiypi allpa qaway

70

Mama Pachawanqa hawkam uywanakuna

72

"Ñuqanchikpam allpaqa, ñuqanchikpas allpapam kanchik" (I raki)

76

8

Rurana

Apukunapa wakakunapa yachasqan wasikuna

80

Mapuchi ayllupa iñisqan

83

"Ñuqanchikpam allpaqa, ñuqanchikpas allpapam kanchik" (II raki)

86

1

RURANA

KINUWA KIWICHA YACHAYKUNA

Qillqana maytuyki, chirusqakunata allinta qawaspa urapi tapukuykunata kutichiy:

1. Chirusqapi kaq runakuna imatataq rurachkanku.
2. Maykunapitaq kayhinata runakuna llamkanku.
3. Chirusqakunapi runakunapa rurasqankupi ima yachaykunataq kanman.
4. Qawasqayki ruraykunahinata llaqtaykipi imaynatataq ruranku.

Yacharqankichu:

Qichwa runakunapa yachayninmanhinaqa, asnukunapa qipin wiksurpariptinqa manam llakikunapaqchu. Aswanqa kusikunapaqmi. Asnupa qipin wiksusqanqa kayta willawanchik: Tarpuna pachapi kaptinchikqa, tarpuy allin qispinanpaqmi. Kawsay huqariy pachapi, kawsayta qatuman apaptinchik asnupa qipin wiksuptinqa allinmi rantikuy kanqa.

HUQARIYPI

Yachay paqarimusqan:

Anti suyu llaqtakunapi ayllukunaqa kuski killapiqa kawsay huqariypim tarikunku. Kunan punchawkunaqa sapa ayllum huk niraqta ñutu kawsaykunata (kinuwata, kiwichata, triguta, siwarata, hinallataq huk kawsaykunatapas) huqarinku. Wakinkum makinawan, karuwan saruchispallaña, hukkunañataqmi kaspiwan waqtaspa, uywawan saruchispa, rumipi qaquspankupas huqarinku. Ichaqa wakin llaqtakunapiqa ñawpa kuraq taytanchikkunapa kawsay huqariy yachaykunaqa chinkachkanñam.

Ñawpa ñawinchana*

Yachay haypana: Kinuwa, kiwicha huqariypi yachaykuna chaninchanapaq qillqasqakunata ñawinchay.

Qillqasqapa chirunta, uma sutinta, sayayninta, hinallataq hayka taqayuq kasqatawan allinta qaway, hinaspa qillqana maytuyki pi qatiq tapukuykunata kutichiy.

1. Qillqasqapa sutiñawinchasqaykimanhina cimataraq qillqaq willakuya munachkanman?
2. ¿Haykaqlapas karu llaqtakunata illarqankichu?
Imaynataq karqan.
3. Qillqasqapa chirusqankuna qawasqaykimanhina qillqasqapi, cima ruraykunatataq qispichichkanku?
4. Qawasqaykimanhina, cimaraykutaq qillqasqata qillqaq runa qillqanman karqan?
5. ¿Imaraykutaq kay qillqasqata ñawinchawaq?

Urapi kunaykunata qispichistin ñawinchay.

1. Ñawpaqtaqa sapallayki upallalla ñawinchay.
2. Masiykikunawan sapa taqata rakinakuspa qatiqlata ñawinchaychik.
3. Mana riqsisqayki simikunata qillqana maytuyki pi niyninta maskaspa qillqay.
4. Rimana simikunata riqsiy, hinaspa ima nisqanta maskay.

* "Manam lliw chanka allpakunapichu kaynata rimanku, wakin llaqtakunapiqa ñawichay ninkum"

Illasqaypi kawsaykuna huqariy riqsisqaymanta (Kurunika)

Qillqaq: Yumar Carina Orosco Palomino

Purisqayqa 5 punchaw, Kuski killapi, 2015 watapim karqan. Yaqa 5 watamantañam kaqmanta kawsaykuna huqariy pachapi, llaqtay watukuq rinaypaq allichakurqurqani. Llaqtaymanqa huk karullam sapa hunka rin, saqirqachikusqaqa manañam illayta atiwaqñachu. Chaymi manaraq wallpa waqachkaptin karu suyaqña rirqani.

Karu sayananpiqa huk maqta suyachkasqaña, asuykuspaymi yaqa 1 pacha rimanakustin kuska suyaniku, chaypim pi kasqanta, mayman, hinallataq imaman illasqantapas yacharquni. Payqa Lima llaqtapi chakra uywaqhina qispinanpaqmi yachakuchkasqa. Chiwillum sutin, payqa yachayninpí qispikunapaq, anti ayllukuna imayna kinuwa huqarisqankumantam huk maytuta qillqanqa.

Yaqa 1 pacha 30 tullminta purispam Waykaray llaqtachaman chayarquniku. Chaypim siqamuq runakuna, kawsaykuna iraypi ayllukuna kasqanmanta rimapakustin qispirqamunku. Chiwilluqa uyarirqusspam kuskanchanaypaq mañaykuwan, hinaspm karumanta uraykarqachiwan. Payqa Muchilakusqallam purin, chaypiqa uyan, kirun mayllakunampaq, hinallataq apukuna haywarikunallanpaqmi apasqa. Ñuqañataqmi iskay kustalpi aylluypaq kuyakuyniyya aparqani.

Yaqa 7 pachañam karqan. Manam pitapas riqsinikuchu. Kayman wakman qawakachachkaspam huk warmita rikurquspa asuykurquniku. Chiwilluqa wayrallam chay punchaw pi ayllu irasqantam tapukun. Warmiqa wasinman yaykuykachiwaspankum sara lawachanta, hinallataq mutinta kisuyuqta qaraykuwaspanku mallaqyaykachiwanku. Hinaspa, chay punchaw pay kinuwa irasqanta willaykuwanku. “Hakuyá”, nispa niykullawanku. Sumaq sunquyuq ayllum kasqaku, kayna sunquyuq ayllutaqa llaqta ukupiqa manam tarikunñachu.

Lliw apasqaykuta churapakuykuspakum warmitaqa kuskachaniku, Chiwilluqa tukuy ñantam kawsaykuna huqariymanta tapukustin rin. “Kay llaqtaykupiqa kamallatam tukuy ima kawsaykunataqa tarpukuniku, ayllu masiykunawan mallichinakunaykupaq, hinallataq apuykuman

haywarikunaykupaq haypaqlatam churakuniku; mana chayqa usunmanmi, hinaspa ñakawaptinku muchuyman ayllu yaykunman. Huqariy punchawkunaqa pim kuyawaqniykum yanapakuq hamun, paykunawanmi kusisqalla kawsaykunataqa huqariniku”. Warmipa kay rimasqanmi yuyayniypi muyukachan.

Yaqa 1 pachapim may irananman chayarquniku. Chiwillu ancha ancha kusisqam kuka apasqanta apukunaman pukuykuspa riqsikuykun. Irana pampapiqa hatun mantarakunapim iskay niraq kinuwakuna mastasqa chakichkasqa: huknin puka kaq kinuwaqa mana qatqiyuqsi, chayqa warmi kinuwas. Huknin qillu kaq kinuwañataqsi nisyu qatqiyuq, mayllasqa yakunqa pacha taqsakunapaqsi allin.

Irana pampapiqa 10 runakunam kaspiyuqkama kachkasqa, warmikunañataqmi palta rumichayuqkama kachkasqaku. Kuraq taytam Apuman, Mama Pachaman haywarikun, chayñam irayta qallarinku, qarikunam kaspiwan waqtaspanku kinuwataqa pututurqachispanku pawarqachinku, ñuqaykupas iskay kimsa waqtayllataqa yanapakurqanikum. Warmikunañataqmi palta rumipa hawanpi qaqpanku. 2 chisinkuy pachamantaqa wayrachinku, hinaspa sumaq chuyay chuyayña kaptinmi manaraq kustalman churachkaspanku waskawan lasurqunku; kinuwa mana utqayman tukunanpaqsi chayta ruranku.

Yaqa 6 chisinkuy pachatañam uywakunawan kinuwataqa astarqurqaniku. Nisyu tutaña kaptinmi, paqarintintaña llaqtayman chayanaykupaq rimanakurquniku. Chayllapim taytachapa apachimusqanhina, unquqkuna apaq karu llaqtayman richkasqa. Chay karum mana musyayllapi llaqtaymanqa chayarqachiwanku.

Hatun mamanpa wasinmanmi chayarquniku. Payqa pituykachakuspanmi chaskiykullawanku, hinaspa samaykachillawanku. Chiwilluqa huknin punchawtaqa, manaraq pisquchakuna takiyta qallarichkaptinkum

qatarirquspa hatun mamaywan
rimanakuchkasqaña. Chaypim kawsaykuna
huqariypi kasqankuta, hinallataq
chayllaraq achitata kuchumusqankutapas
willachkasqa. Chiwilluqa imallañach achita
huqarinankupaq huk hunkata chakinankama
suyaykun. Payqa manam haykapipas achita
huqariytaqa rikusqachu.

Achita huqariy punchaw
chayarqamuptinqa hatun ñan karukuna
purinanpim hatun yana yutita mastarqunku, hinaspm rutusqanku
chaki achitata hawanpi mastarqunku. Karu apaqkunaqa hina achitapa
hawantam karutaqa purichinku. Karukuna purisqanmanhinaqa
yapamanta huk karukuna sarunanpaqmi utqayllaman asuykuspanku
tikraqhina huñupaykunku. Tumpanmantaqa huñurquspankum kustalman
winarqunku, chaymantaqa wasinmanmi karitillawan astarqunku. Huk
punchaw wayra kaptinñas wayrachinku.

Mana sasachakuspallam achitata huqarirqunku. Manam pipas
lukuyakunchu, manam uywakuna kanchu, manam mikuy kanchu, manam
apukunamanpas Mama Pachamanpas haywarikunkuchu. Chiwilluqa hatun
mamayta tapun, imanasqataq kinuwatahinaqa mana huqarinkichikchu,
nispan. Payñataqmi kutichin: Wawáy, chay ruraykunataqa manañam
kaypiqa ruranikuñachu; karullawanña saruchispam utqayman huqariniku,
kaynaspaykum qullqita mana usuchinikuchu.

Utqayllamanmi hunka ripukun, kutinayku punchaw chayarqamun,
Chiwilluqa 14 punchaw kuski killapi, hatun mamaypa kuyakuyninta (sarata,
achitata) qipisqa kutikun.

Kurunika [crónica].

*Kay qillqasqapiqa pacha
ripusqanpi runakuna
tukuy ima yuyayninpí
rurasqantam qatillapi
purisqanmanhina
willakun.*

Qatiq tapukuykunata allinta ñawinchaspa, qillqana maytuykipi
tapukuykunata yuyaymanaywan kutichiy.

1. Qillqaq ima ruraykunatataq pacha ripusqanmanhina willakusqanpi
riqsichichkan. Mañakusqanmanhina kutichiy.

Manaraq karupi
illachkaspa.

Karupi, yaqa
1 pacha 30
tullminta
illachkaspa.

Llaqtanman
chayarquspa.

2. Qillqasqapi kurunika willakuqpa masinmanta tapukuykunata kutichiy.

¿Pim kasqa?

¿Maytataq illachkasqa?

¿Imamantaq illachkasqa?

¿May llaqtakunatataq riqsirqan?

3. Ñawinchasqaykimanhina qatiq siqikunapi mañakusqanta qillqana
maytuykipi tukupay.

¿Imaynanpitaq
kurunika qillqaqa
kanman?

¿Imaynanpitaq
sutinqa kayna?

¿Imaynanpitaq kuski
killapi kurunika
qillqasqa apakunman
karqan?

¿Qillqaq imata
munaspantaq
qillqanman karqan?

Yuyariy:

Willanapa
sayayninqa kaymi:
- Qallariynin
- Sasachakuynin
- Tukupaynin.

4. Kurunikapa sapa sayayninpí imamanta rimasqanta qillqay.

Qallariynin._____

Sasachakuynin._____

Tukupaynin._____

5. Willakuqpa hatun maman, Chiwilluta kutichisqan, ¿imataraq niyta
munachkan?

*“Wawáy, chay ruraykunataqa manañam kaypiqa ruranikuñachu;
karullawanña saruchispam utqayman huqariniku, kaynaspaykum
qullqita mana usuchinikuchu.”*

- Qatiq qillqasqata ñawinchay, hinaspa allinta hamutaspa tapukuyta kutichiy.
Qillqasqapi kurunika qillqaqpa uyarisqan: "...Kay llaqtaykupiqa kamallatam tukuy ima kawsaykunataqa tarpukuniku, ayllu masiykunawan mallichinakunaykupaq hinallataq apuykuman haywarikunaykupaq haypaqllatam churakuniku; manachayqa usunmanmi hinaspa ñakawaptinkum muchuymen ayllu wichenman..."
- Hamutasqaykimanhina, kawsaykuna aslla tarpusqanku, ¿allinchu kanman? Imaynanpi.
- Qillqasqamanhina, Chiwillu Wankaray llaqtapi hinallataq kurunika willakuqpa llaqtanpi kinuwa achita huqariyta qawasqanwan, qampa hamutasqaykimanhina, ¿qillqasqa maytu llamkay munasqanta tukurqunmanchu karqan? Imanasqa.

Qipa qillqasqa

Qillqasqapa sutinta ñawinchaspa, hinallataq chirunta qawaspa, imamanta rimasqanta ñawpachay, hinaspa tapukuyta kutichiy.

- ¿Amarantu kawsayta riqsinkichu?
- ¿Imamantataq qillqasqa rimachkanman?
- ¿Imata munaspataq kay willakuyta ñawinchanki?

Kaykunata rurastin, qillqasqata yuyaywan ñawinchay.

- Ñawpaqta upallallaraq ñawinchay.
- Mana riqsisqayki simita siqiy, hinaspa lliw rimayta hurquspa niyninta maskay.
- Mayqan taqatas man aima nisqanta allinta musyaspaqa kaqmanta ñawinchay.

Maya llaqta amarantu uywasqanmanta

Qillqaq: Yumar Carina Orosco Palomino

Maya llaqtapa anti suyunkunapim amarantu kawsaytaqa yaqa tawa waranqa watayuq chullpakunapi, hinaspa aya uchkukunapi tarisqaku. Kayqa ñawpa Maya ayllukunapa uywasqankuraqmi kasqa. Kay amarantuqa yaqa waranqa waranqa ripuq watakuna allin waqaychasqa kasqantam qawachiwanchik. Maya Mihiku ayllukunapa allin kawsaynin pachapiqa kay kawsaykuna uywayqa allin qawasqam kasqa. Paykunaqa ñawpaqmantaraqmi amarantuwanqa uywanakurqanku. Apukunapa kuyasqan kawsay kasqanraykum amarantuqa kallpasapa chaniyniyuq karqan. Manaraq Ispañamanta, kay *Awya Yala* allpakanaman, runakuna chayamuchkaptin amarantu kawsaytaqa huk kawsaykunawan kuskatam tarpusqaku. Kay kawsayqa llapan ayllukuna mikunanpaqmi kasqa. Hinallataqmi kay amarantuqa ancha ayllukunapa munasqan mikuna karqan. Chaynallataq Apukunaman haywarikunankupaqpas allintaqsi karqan, kamachikuqkunamanpas, wañuqkunamanpas qupurqankutaq. Wakin allin chaninchasqa ruraykunapim kay amarantuqa kamchasqa, kutasqa paqpapa miskinwan chapusqata mikusqaku. Pacha Mamapa kaqninkunata, iñisqanku Apukunata, uywachakunata, chaqwanakuqkunatam simi miskichiy mikuykunata qispichirqaku. Haywarikuy tukuytaqa simi miskichiq mikuykunata kuchuspa llapan haywarikuyman riqkunaman mikunankupaq aypurqanku. Ispañamanta hamuq runakuna tukuy ima ayllunchikkunapa yachayninkuta qipachakuspankum (runatam sipinku chay haywanankupaq nispanku) chaynata nispa hanay pacha taytachaman iñiyta kamachikurqanku, kayna yuyaymanaywanmi kasuchikurqanku. Chaywanmi amarantu uywayqa mana allinhina qawasqa karqan, hinasapas Ispaña runakunapa kamachikuynin tukunankamam uywayninpas mikuyninpas harkasqa karqan. Harkasqa kasqanraykum amarantuqa chinkarqan.

Kaypi qimikusqa: <https://sipse.com/novedades-yucatan/amaranto-mayas-propiedadesnutricionales-yucatan-402077.html>

Ñawinchasqaykimanhina, chirusqata tukupay.

1. ¿Imakunapaqtaq amarantu kawsay kasqa?
2. Maya runakuna amarantu, kiwicha sutiyuq kawsay imayna uywasqankuta ñuqanchikpa uywasqanchikwan tupachispa uray chirusqatahina qillqana maytuykipi ruraspa qillqay.

Maya ayllu imayna amarantu uywasqan.	Qichwa allpakuñapi kiwicha imayna uywasqanku

3. Uray chirusqatahina qillqana maytuykipi siqispa, ñawinchasqaykimanhina, 5 kallpayuq rimaykunata sapa yupayniyuq chirusqapi qillqay.

4. Sapa qillqasqa ñawinchanapi kiwichamanta yachaykunata tupachistin allichasqa chirusqata ruray.

Yachasqaymanta yuyaymanay

1. Kunankunata kasukustinmi ñawincharqani.
2. Mana riqsisqay simikunata niyninta maskastinmi ñawincharquni.
3. Ñawinchachkaspay, manaraq ñawinchachkaspa imamanta rimasqan musyasqayta tupachistinmi ñawincharqani.
4. Ñuqapa yuyaymanayniymanhinam kikiymanta simillaywan tapukuyta kutichirqani.
5. Hamutasqaymanhinam rimasqayta qimistin tapukuyta kutichirqani.

2

RURANA

HUK MIKUYMAN KAW SAY KUN APA

Qillaqana maytuyki pi, chirusqakunata allinta qawaspa urapi tapukuykunata kutichiy.

1. Imatataq chirusqawan rimaykuna riqsichisuchkanki.
2. Yachasqayki ayllupi, llaqtayki pi kay rikchaq mikuykunata pikunataq uywanku, maymantataq yaykumun.
3. Qawasqayki mikuna tikrasqata maykunapitaq tarinchik.
4. Kay rikchaq tikrasqa mikuykuna mikuy qalilla kawsananchikpaq allinchu kanman.

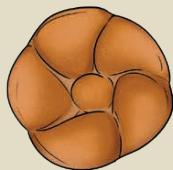
Yacharqankichu:

Muyuriqninchikpi tukuy ima kaqkunaqa kawsayniyuqmi, chaymi kuyakuywan rimapayananchik, hinallataq kinuwawan kawsaspaqa manam usuchinachu, sichus usurqachinki chayqa: qullqis utqayman tukunman, ninkutaqmi mana apukunamam hawarikusqaykipim kinuwataqa Pacha Mama apakun, nispa.

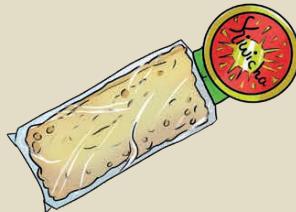
TIKRASQA KALLPANKUNA

Chukulatiwan chapusqa
mistasqa kiwicha

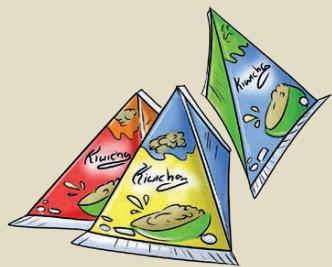
Kiwicha hakumanta
tanta rurasqa

Kiwichamanta
miski kaspicha

Kiwichamanta
api

Kiwichamanta
miskiyuq yaku

Kiwichamanta
kamcha / hamka

Kiwicha
haku

Kiwicha akumanta
upyana

Yachay paqarisqan:

Anti suyupi ayllukunaqa kinuwatawan, kiwichatawanqa chikachallantañam mikunku. Aswanmi qipa wiñaq warmakunaqa millakunkuña, pinqakunkuña. Paykunaqa hawa llaqtakunamanta unquchikuq, iquyachikuq mikuykunallatañam mikuchkanku. Chaymi kunan punchaw runakunaqa puñuyllawanña aysachikun, mana kallpayuq kapunku. Ñawpa ayllukunaqa kinuwata, kiwichata mikuspankum qali kawsakurqanku.

Ñawpa ñawinchana*

Yachay haypana: Kinuwapa kiwichapa kallpanmanta hamutanapaq yachachina maytuchapi qillqasqata ñawinchay.

Qillqasqapa ñawpa uyanpi chirusqata, hinallataq sutinta qawaspallaraq, qillqana maytuykipi, urapi tapukuykunata kutichiy.

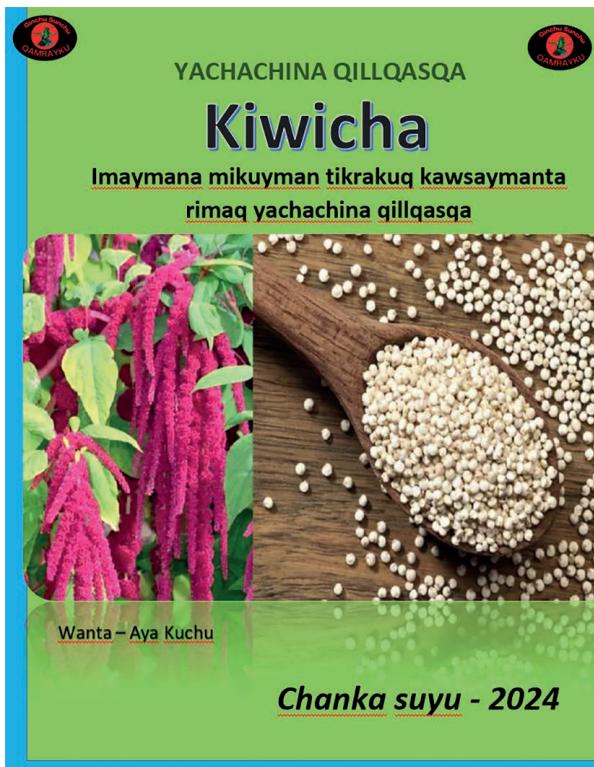
1. ¿Imataq kawsaykunapa sutin? Maykunapitaq wiñanku.
2. ¿Pikunataq mikunku, imakunapitaq mikunku?
3. Ñawpa uyanpi sutinmanhina, ¿imamantaraq hamuq qillqasqa rimachkanman?
4. Qillqasqapa lliw uyankunata, huk kutillata, qawasqaykimanhina, ¿ima rikchaq qillqasqataq kanman? Imanasqa.
5. Qillqaq runa, urapi qillqasqata, ¿imata munaspataq qillqanman karqan?
6. ¿Imaraykutaq qillqasqata ñawinchasaq?

Urapi kunaykunata qispichistin hamuq qillqasqata ñawinchay.

1. Ñawpaqtaqa, imakunamanta rimasqanta riqsiqhina, upallalla sapayki ñawinchaykuy.
2. Masiykunawan 6 huñuta paqarichiychik, hinaspa sapa uyata rakinakuspa ñawinchaychik.
3. Sapa uyapi ima nisqanta mana musyaspaza kaqmanta ñawinchay.

* "Manam lliw chanka allpakunapichu kaynata rimanku, wakin llaqtakunapiqa ñawinchay ninkum"

UKUNPI TARIKUOKUNA

Riqsichiy	2
Kiwicha wiñapu	3
Kiwichamanta rurasqa mikuykuna.....	4
Kiwicha miski	4
Kiwicha hallita	5
Kiwicha api	6

RIQSICHIY

Kiwichaqa ñawpa unay kawsaymi. Ispaña runakuna manaraq allpanchikman yaykumuchkaptinkuqa kuyaywan uywasqa kawsaymi karqan. Ñawpa tayta mamanchikkunaqa kay kawsay mikusqankuraykum unay unay wata kawsakurqanku, unquytapas manam tarirqankuchu, manataqmi utqayllamanqa machuyarqankuchu payayarqankuchu.

Kallpasa kallpasapa kawsay kasqanraykum apunkunamanpas kuyakuywan haywarikuqku. Kaykunata qawaspankum, saqrawan tinkuchispanku, kurakuna kiwicha kinuwa kawsaykunataqa chinkachiya maskarqanku.

Kallpasapa kawsay kachkaptinpas manañam kunan runakunaqa mikunkuñachu, wakinkunaqa riqsiyllapas risinkuñachu. Kayraykum kay yachachina maytupi imaymana rikchaq yanuna mikuykunata yachachisqaykichik.

KIWICHA WIÑAPU

Imayna kiwicha wiñapu ruray.

1. Ñawpaqtam mikunaykipaq kamallata, tukuy tuta, huk matipipas pukupipas kiwichata nuyuchina.
2. Kiwicha nuyusqaña kaptinqa huk hatun simisapa qispi wutilaman tiksaykuna; wutilapa siminqa yaku chumanapaq suysunawan wichqasqam kanan.
3. Nuyusqa kiwicha mana chakinanpaqñataqmi sapa 8 pacha ripuya wutilaman yakuta tiksaykuspa kimsa kutikama chuyachana.
4. Mana akchi yaykunanpaqñataqmi yana latapawan wutilata wankina.
5. Kayna rurasqaqa iskay kimsa punchawmantaqa kiwichapa sapichankunaqa qawakunñam. Kimsa punchawmantaqa ñam allinña mikunapaq.

6. Allin sapichayuqña yurachankuna chiklliyytaña qallariptinqa huk lastiku wayaqachaman churaykuspam chirisqanpi churaykuna.

KIWICHAMANTA RURASQA MIKUYKUNA

Kiwichamantaqa imaymana mikuykunatam rurachwan. Chupita, hamkata, tantata, miskita, hallitata, hampita, yaku timpulta imam rurachwan.

Aswan manaraq yanuchkaspam allin allinta llapa qupanta hurquna chaymantam qatqin wischunapaq iskay kimsa kutikama yakuwan mayllana. Iskay mikuyllatas imayna rurakusqanta riqsiykusunchik.

KIWICHA MISKI

Kallpachachikuq mikuyimi. Upyaspaqa achikyayllatam manaraq imatapas mikuchkaspa upyana.

Imakuna yaykusqan:

- Yaku • Puquy kiwicha
- Kanila • Miskichana
- Asnaq lawus • Waka lichi

Imayna yanuna

Kanilatawan asnaq lawusta yakupi timpuchi. Chaymanta chiri yakupi chapusqa paltayasqa kiwichata winay, miskichanata yapaykuy. Taqwistin taqwistin kimsa tullminta timpuchi. Hurqunaykipaqña lichita winaykuspa sumaqta chapukunanpaq taqwi, hinaspa qarakuyña.

KIWICHA HALLITA

Miski miski mikuymi, rurayninpas manam sasachu.

Imakuna yaykusqan:

- Kamchasqa/hamkasqa kiwicha
- Runtu
- Miskichana
- Waka lichi
- Trigu haku
- Achalanapaq kiwicha
- Asnachiq waynilla

Imayna rurana

Hamkasqa/kamchasqa kiwichata kutay. Chaymanta huk mankachapipas tasunchapipas kutasqayki kiwichatawan trigu hakuta miskichanatawan sumaqta taqrury. Chaqrurquspañataq runtuta chawpichanpi uchkuykuspa, yaku wirata, lichita,

waynillata **tiksay**. Allinta chapukunankapa sumaqta chapuy. Chapusqayki suytuchasqa rikchayniyuqta 30 tullminta chapusqata puñuchiy.

30 chunka tullmi ripuyañataq chapusqata ruyru ruyruta kuchuspa chaplayaykachispas kiwichawan chapuykuy. Hinaspapataq wirachasqa latamanpas artisamanpas qati qatilla churaykuy, hinaspa allin quñichisqa urnuman churaykuy. Manaraq allinta yanukuchkaptin tikraykuy chaymanta allin yanukunankama suyay. Chiriykachiy, hinaspa mallichinakuychik.

KIWICHA WIÑAPU

Kiwichamanta rurasqa apiqa miski miskim.

Imakuna yaykusqan:

Kiwicha
Latanu
Kanila
Asnaq Lawus

Imayna rurana

Nawpaqtam achka yakupi tukuy tuta kiwichata nuyuchina. Chaymantañataq yakunta chumaspa allichaykuna.

Allinta yanukunankama kiwichata yanuna chaymanta yakunta chumaykuna.

Hinaspapataq kiwichatawan latanuta allinta chapuspa, lichipi timpuykachina.

Tapukuykunata allinta ñawinchaspa, yuyayniykimanhina maytu qillqanaykipi kutichiy.

1. Qillqasqamanhina, kiwichamanta, ñima mikunakunatataq rurakusqa?
2. Mikunakunaman imakuna yaykusqanta qatiq kanchapi akllaspa, mayqanman tupasqanta churay.

kiwicha	latanu
kanila	asnaq lawus
waka lichi	rihu haku
asnachiq waynila	
kamchasaq kiwicha	
runtu	miskichana
puquy kiwicha	yaku

Kiwicha miski

Kiwicha hallita

Kiwicha api

Yachachina maytu.

Kay rikchaq qillqasqaqa yachachina qillqasqapa ukunpim tarikun. iskay kimsa uyayuqlapas kanmanmi, mana chayqa 10, 15 uyayuq qillqasqakunapas kanmantaqmi.

3. Yachachina maytucha qillqasqapi sutikuna rikurimusqanmanhina yupayninta churaspa sinrichay.

Kiwichamanta rurasqa mikuykuna	
Kiwicha api	
Riqsichiy	
Ukunpi tarikuqkuna	
Kiwicha wiñapu	
Kiwicha hallita	
Mikuymen tikrakuq kawsaymanta yachachina maytucha	
Kiwicha miski	

4. ¿Imapaqtaq ñawinchasqayki yachachina maytucha kanman karqan? Hukninta akllaspa, qillqana maytuykipi, imanasqa chayna kasqanta niy.
 - a. Qaqchanapaq
 - b. Asichikunapaq
 - c. Kamachikunapaq
 - d. Yachachinanapaq

Yuyanaykipaq:

Yachachina qillqasqaqa tukuy ima qispichinapaq, ruranapaq, yanunapaqmi umachaspa yachachikun. Chaypaqmi kamachikuq rimana simikunawan qillqakun.

5. ¿Kiwichamantachu, kiwicha apimantachu, kiwicha maypi wiñasqamantachu icha kiwicha pikuna mikusqanmantachu rimachkan. Imanasqa.
6. Yachachina maytuchapa ukunpi qillqasqakunamanta yachachiq rimanakunata hurquy, hinaspa niyninta qillqay. Kayna:

Rimanakuna	Niynin
Nuyuchina	Imatapas yakuwan churaspa pachamanhina lliw nuyu kanankaman suyan

7. Simikunata niyninkunawan siqwan tupachispa yachachina maytuchapa rakinkunata tariy. Qillqana maytuykipllamkay.

Sumaq qawakuq, chirusqayuq, sutiyuq. Llapa maytum chaywan qallaykun.

Riqsichiq

Maytu ukupi ima rurasqanmantam, yachachisqankumantam ñawpaqhina rimapayawanchik.

Willakuqhina yachachin

Riqsichiwasqanchikmanhina, ukupi tarikusqanmanhinam yachaykunata sumaqta allichaspa riqsichiwanchik.

Uya

Maytupi uyan uyan imapas tarikusqantam riqsichiwanchik.

Ukupi tarikuqkuna

8. Yachachina maytucha kiwichamanta, kinuwamanta mikunakuna ruranapaq yachachisqanmanhina, kay mikuyman mana yachakasqa runakuna, ¿mikunkumanchu? Imanasqa.
9. Qillqana maytuykipllamkay siqisqatahina ruraspayki tapukusqanta kutichiy.

Yachachina maytucha, qampaq, ¿allintachu yachachikuchkan? Imaynanpi	Hamutasqaykimanhina, kiwicha mikuy, ¿allinchu kanman? Imaynanpi

Qipa ñawinchana*

Qillqasqata huk kutillata uma sutinta, chiruntawan qawaykuy, hinaspa tapukukunata kutichiy.

1. ¿May llaqtakunapitaq amarantu kawsay wiñanman?
2. ¿Imamantaraq qillqasqa rimachkanman?
3. Qillqasqa ¿ima yachaytaraq willakuya munachkanman?

Kay ruraykunata qispichistin ñawinchayta qallariykuy.

1. Ñawpaqta upallallaraq ñawinchay.
2. Sapa taqapa ima nisqanta allinta musyaspa waqtanpi qillqay.
3. Mana riqsisqayki simita maskaspa niyninta willakuy.

Awya Yalapi ñawpa runakuna amarantu mikusqankumanta

Qillqaq: Yumar Carina Orosco Palomino

Kinuwawan amarantu kawsaykunaqa chiripipas qasapipas chaki allpakunapipas mana wanuyuq allpakunapipas hawkam rurun. Kay mikuykunawanmi ñawpa Awya Yala llaqtakunaqa allin mikusqa karqanku. Kayraykum paykunaqa kallpasapa, yuyaysapa, mana pisipaq kawsaqku. Chaymi Inkakunawan kuska Astikakunaqa kay kawsaytaqa willka kawsaytahina qawarqanku.

Ispaña runakuna allpanchikkunaman yaykurqamuspankum kinuwa, kiwicha, kañiwa kawsayninchikkunata chiqnikuywan qawaspanku huk kawsaykunata rantinta tarpusqaku. Allin kallpasapa kawsay kachkaptinpas, ñawpa runakuna iñisqankupa huchanpim tarpunkuta michakurqanku.

Chaymantapunim kay kawsayqa chiqnikuywan millakuywan qawasqa karqan.

* "Manam Iliw chanka allpakunapichu kaynata rimanku, wakin llaqtakunapiqa ñawichay ninkum"

Yaqa 500 watamantañam, mikuypaq tarpuyapaq huñunasqa suyukunapa allichakusqan, FAO nisqa wasim kaynata nin: “Kinuwa kawsayqa ancha kallpayuq kawsaymi, runapa mikunanpaqqa kusam”, nispa.

Kinuwa rurupim imaymana mikuykunapa kallpan tarikun. Kayraykum hanay pachaman illaqkunatapas kinuwata mikuchinku. Chaymi 30 qipa watamanta tiqsi muyu llaqtakunapi kawsaq runakunaqa yapamanta mikuyta qallarichkanku. Llaqta qatukunapipas kinuwa, kiwicha rurumanta imaymana mikuykunaman tikrarquspankum rantikuchkanku. Hina kikin rurullatapas mana chayqa chawa, kamchasqa kutapipas hakutahinapas wiñaputahinapas kamchatahinapas simulatahinapas mikuchwanmi. Chupikunapiraq, humintapiraq, pastilpiraq, uchupiraq, pikantipiraq, saqtapiraq, tantapiraq, lawapiraq, aqapiraq mikuchwan. Ñawpa tayta mamanchikkunaqa tullunta, llaqinta kañarquspankum tuqrata, lliptata ruraqku. Chaywanmi kukata akuspanku miskichiqku. Kinuwaqa unquykuna hampikunapaqpas ancha kusam.

Nanay chinkachinapaq, punkipakuy chinkachinapaq ancha allinmi. Sapa kutilla kay rurukunata mikuspaqa sasatam runakunapas payayanku machuyanku.

Kiwichaqa runakunapa kawsayninpapqa ancha allinmi. Kay ruruqa achka kallpayuqmi. Kay kawsaytapas Ispaña runakunapa huchanpim manaña llaqta masinchikkuna mikuyta munarqankuñachu. Kiwicha mikuq runakunaqa sapa punchawmi kallpasapalla kusisqallaña imatapas ruranku.

Amarantupas kinuwahinam imaymana unquykunata hampin. Aychamantapas lichimantapas aswan ancha kallpayuqmi. Astikakunaqa kay kawsaywanmi ima manunkutapas haywaqku, hinallataq apunkunamanpas haywarikuqku, chaymi Ispaña runakunaqa kay kawsaytaqa chinkachiyya munaspanku anchata chiqnikurqanku. Kay watakunaqa llaqinkunatapas yuyutahinam mikunku. Llaqinqa qichawan kaptiykipas chakichinmi, rurunchiktam mayllan, kiru aycha yawarchakuptinpas chakichinmi, kunka nanaypaqpas allinmi, punkisqa amuqlutapas samachinmi, wiksa mayllanapaqpas kusam.

Sapa kutilla mikusqaqa hina maqta pasñallatam uywakun.

Kay willakuypi hapiakuspam qillqasqa paqarimun: <http://revistamito.com/la-quinoa-y-el-amaranto-cultivos-precolombinos-fundamentales-en-la-alimentacion-humana-durante-el-pasado-y-nuevamente-en-el-presente/>

Qillqasqata ñawincharquspaqa, qillqana maytuyki, tapukuykunata kutichiy.

1. Qillqasqamanhina, ¿pikunataq kinuwa kawsayta mikurqanku?
Kutichisqaykita sayapayay.
2. ¿Imaraykutaq Ispaña runakuna allpanchikkunaman yaykurqamuspanku amarantu mikunanchikta michakurqanku?
3. ¿Imaynanpitaq hanay pachaman illaqkuna kiwicha kawsayta anchata mikunkuman?
4. Qillqasqa ñawinchasqaykimanta llikachasqa chirusqata qispichispa qillqasqapi rikuriq kuraq rimaykunata qillqay.
5. Ñawpa qillqasqawan iskay qillqasqa imakunapitaq tinkun, imakunapitaq rakinakun. Qawasqayki siqisqatahina qillqana maytuyki ruraspa tapukuyta kutichiy.

Imapi	Rakinakusqan	Tupasqan
Ñawpa qillqasqa		
Iskay qillqasqa		

6. Qillqana maytuyki siqisqatahina ruraspayki kinuwa kiwichamanta yachasqaykita tapukuykunamanhina kutichiy.

1. ¿Imatataq kinuwapa kallpanmanta manaraq ñawinchachkaspa yacharqani?	2. ¿Imatataq ñawinchasqay hawa yacharquni?	3. Kinuwapa kiwichapa kallpanmanta, ¿ima niymantaq?

3

RURANA

MINKAPI ÑAN

**Chirusqakunata allinta qawaspa tapukuykunata
qillqana maytuykipi kutichiy:**

1. ¿Chirusqapi imatataq runakuna rurachkanku?
2. ¿Pitaq chirusqapi runakunata ruranankupaq kamachirqan?
3. ¿Imaynanpiraq ñanta allichachkanku?
4. ¿Imaynatataq llaqtaykipi ñanta allichankichik?
5. ¿Chirusqapi hina rurayta haykaqlapas qawarqanki?
¿Imaynataq karqan?

Yachaqankichu:

Anti runakunaqa, qichwa runakunaqa imataña ruras papas apunchikkunawanraqmi rimanakunku. Ñan kichay pipas allichay pipas, manaraq llamkay qallarichkaptinmi, llamkay allin kananpaq apukunata, Pacha Mamata mañakunku. Wakin runakunaqa musquyllanpim ima kanantapas musyanku, hinallataq Apuwan Pacha Mamawan, piwanpas rimanakunku.

ALLINCHAY

Yachay paqarisqan:

Kumun llaqtachakunapim ayllukuna wata muyusqanmanhina, llaqta allin kawsayta haypananpaq uywa raymiyta, musuq wata raymiyta, yarqa aspiyta, ñan allichaytapas minkapi qispichinku. Kunan ayriway pachapi kawsaykuna huqarisqa wasiman yaykumunanpaq, ñan allichaypim kachkanku. Aswanqa Llaqtapi tukuy ima rurayninkunapiqa wakin qipa ayllukunaqa manañam minkapi llamkayta munachkankuñachu; qullqillapaqñam rurayta munanku, manachayqa manañam ima llamkaypipas yanapakunchu, aswanmi purinan ñankunatapas kiricharparin, qullanakuna chayllatapas rurachunku, nispan.

Ñawpa qillqasqa

Yachay haypana: Llaqta allin kawsay haypananpaq, minkapi ñan allichaymanta chutaya tiqsichanata ñawinchay.

Manaraq ñawinchachkaspa. Qillqasqapa sutinta, hinallataq chirunkunata qawaspallaraq imamanta rimasqanta ñawpachay.

1. ¿Imaynatataq kay chirusqakunata sutichawaq? ¿Imarayku?
2. Chirusqakunawan, ¿imataraq chiruq runa yachachiyta munachkanman?
3. Chirusqakunamanhina, ¿imamantataq qillqasqa rimachkanman?
4. Urapi qillqasqa, ¿ima rikchaq qillqasqataq kanman? ¿Imarayku?
5. ¿Imaraykutaq kay qillqasqata ñawinchawaq?

Ñawinchachkaspa urapi kunaykunata qispichistin ñawinchay.

1. Ñawpaqta upallallaraq ñawpachasqayki tupachiqhina ñawinchay.
2. Sapa taqapi sayaspa, huk tapukuya ruray, hinaspa kikiyki kutichiy.
3. Mana riqsisqayki simikunata, hinallataq suti tikrachiq simitapas siqiy, hinaspa simi taqipi niyninta maskay.

..... Illaku ayllupi ñan allichaymanta

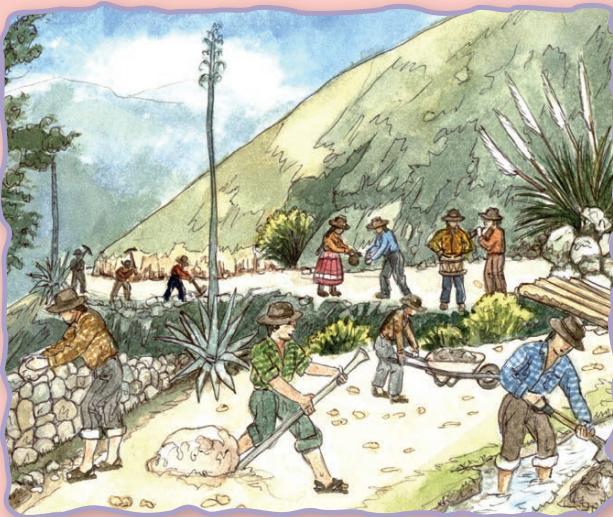
Qillqaq: Víctor A. Talavera Yangali

Pichqa watamantam llaqtayman kutirqamuni. Kunan punchawmi chakata allichachkasqaku. Kay rurayta qawaspaymi maqtallaraq kasqayta yuyarirquni. Watan watanmi iskay hunka qallariy kuski killapi chakataqa allichana karqan. Chaka awaypiqa, warma kasqaymantaraqmì tukuy ima musquyniykunata yuyayninpì waqaychan. Tutaraq punchawraq, chiripiraq wayrapiraq, kusisqaraq llamkaq kaniku. Karu chiri urqukunapa chawpinpim, Illaku sutiyuq kuyayllapaq sumaq llaqtacha tarikun, urqu patanmanta qawaykusqaqa pikihina taksachallam rikukun. Kay llaqtachaman yaykuykunapaqqa Amaruhina qinqu ñantam purina. Sapa watam, kawsaykuna huqariy pachapi, kawsaykunata apaykunankupaq, ñanninkuta allichanku. Kay watañataqmì taytachapa piñakuyninhina, tiksú rumi sayayta chikchi chayarqamun, chaymi mayu sayay manchakuypaq lluqla rikurirquspa ñankunataqa wayqu wayquta saqirqun. Kayraykum llaqtapa umalliqninqa utqayman huñunakuyman llaqtataqa qayarqachin.

Huñunakuymanqa lliwmi utqayman hamurqunku. Ichaqa tinintiñataqmì unqurquspa, wiksasapa, piña uya, rinhuniraq, suqu machu, Limamanta hamuq runata rantinta kacharqamusqa. Lliw runam upahina runataqa qawarayarqunku. Wakinñataqmì rimapakunku chay iquyasqa umanpiqa manachá ima rurayninchikkunapa yachayninqa kanmanchu. Chaypim llaqtapa umalliqninqa utqayman ñan allichanankupaq minkapi llamkanankupaq allichakuya qallarin. Chayllamanmi Limatukuq misti runaqa manchanaychi machayhina siminta kicharqamun, “manam minkapiqa llamkachwanchu nispan, chaynapi llamkaspaqa suyunchikpa qullanantam kuchitahina puquchichkanchik, paykunaqa suwa kuchihina hawkalla uyarayachkanku”. Chayllapim kuraq suqusapa taytakucha rimarirqamun. “Kay llaqtanchikqa taytachapa qunqasqa llaqtam, yaqa saqrapa wasin punkunpiñam kachkanchik, yanapakuy suyananchikkamaqa wañuypas apawasunñach. Ñan allichayqa llaqtanchikpa allin kawsayninpaq ruraynimmì, chaymi minkapi

llamkananchik.” Chayna niptinmi Limamanta runaqa suwa allquhina awya awyastin huñunakuymanta lluqsirqun. Chaymantam chayraq ñan allichanankupaq sumaqta kamarqachinakunku.

Kay llamkaypiqa lliw runakunam sisillaña huñupi yanapanakustin llamkanku.

Warmikunam yanukunku, warmakunam pukllaqhinalla yakuta aysanku, uywakunata qawanku, qarikunam ñan allichaypi llamkanku, hukkunaqa pinkulluta, tinyata waqachistinmi llamkanku. Llaqtaqa sisillañam kallpaylla kusi kusilla ñanta allichanku. Pinkullupa,

tinyapa waqasqanwan kallpachakustin, waqyapakustin hatun rumikunata ñanpa patankunaman tanqanku, ñutu rumikunata chuqanku, muntusqa allpakunata pampachanku.

Yuraq aychayuq, kuchihina sinqayuq, murusapa papa uyayuq, masuhina rinriyuq, Limamanta hamuq qariqa manam imapiapas yanapakuya munanchu, hatun sacha sakinpi tiyaykuspam rupaymanta llantukun. Aswanmi runa llamkasqanta asikustin qawan.

Payqa muspaqhinam tarikun, llamkaq runakunataqa umasapa runahina uyayuq chukllurhitam qawan, chaymi payqa asikustin qakarayan. Paypa umanpiqa chukllurkunam llamkachkanku manam runakunachu.

Chayna muspaykachachkaptinmi warmin asuykuspan qaqlchaqhina “imatam iqu warmihina chaypi pakarayanki, qatarispayki imallapipas yanapakamuy. Chaynata runakuna qawasuspaykiqa pinqasqam kanki. Kay llaqtapiqa mikuna kaptinqa mikupakunam, llamkana kaptinqa llamkapakunam, tusuna kaptinqa tusupakunam. Kay ayllupiqa lliwmi sisihina yanapanakustin llamkaniku, manam huk llaqtachakunapihinachu qawapakuylla qawapakunku, qullqillataña suyachkanku. Imatapas sapallankuña rurakunku”.

Chutaya.

Uywapapas, runapapas uyan hukmanyachisqa (hatunyachisqa uchuyyachisqa) rikchanam. Runakuna asichinapaqpas pinqanapaqpas chirusqahina qillqasqam. Kay rikchaq chirusqa qillqasqakuna rikurimuptinqa millay nispam suticharqanku.

Ñawinchayta tukurquspa. Tapukuykunata allinta ñawinchaspa, yuyayniykimanhina maytu qillqanaykipi kutichiy.

Qillqasqapi kaq

1. Qillqasqamanhina ñimatataq sapa wata allichasqaku?
2. Qillqana maytuykipi ñawinchasqaykimanhina siqipi mañakusqanta tiksichay.

Chutaya tiqsichana
qillqasqa nisqanchikqa
imamantapas asikuqhina
turyaqhina willakuymi

¿Imaynataq Limamanta hamuq runa kasqa?	¿Imaynataq llaqta kasqa?

3. Qillqasqamanhina, rimaykuna chiqqa (ch), llulla (ll) kasqanmanhina kasqanpi churaykuy.

Rimaykuna	ch/ll
Sapa watam, kawsaykuna huqariy pachapi, kawsaykunata llaqtaman rantikunankupaq apanku.	
Llaqtapa umalliqninqa utqayman ñan allichanankupaq minkapi llamkanankupaq allichakuya qallarin.	
Llaqtaqa kuchihinam mistakachastin kusi kusilla ñanta allichanku.	
Limamanta hamuq qariqa manam imapipas yanapakuyta munanchu.	

Yuyaymanaywan niy

4. ¿Willakuq ima munaspantaq kay qillqasqata qillqanman karqan?
5. Sapa taqa ima nisqanta, tapuy rurasqaykimanhina, kutichiy.
6. Simikuna siqisqaykiwan mañakusqanmanhina qispichiy.

Musuq simikunata churay	Suti tikrachiqkunata churay	Rimaykunata ruray

7. Ñawinchasqaykimanhina llaqtapa qullanan ɿimaynanpitaq utqayman huñunakuyman qayarqan?
8. Limamanta hamuq runa, ɿimaynanpitaq llamkaq runakunata chukllurhinata qawanman karqan?
9. Ñawinchasqaykimanhina qatiq yusakunata, kikiykipa simiykiwan ima niy munasqanta riqsichiy.

Pikihina taksachallam rikukun. _____

Kuchitahina puquchichkanchik. _____

Tiksu rumi sayay chikchi. _____

Amaruhina qiwikachaq ñantam. _____

Suwa allquhina awyawayastin. _____

Suwa kuchihina hawkalla. _____

Mayu sayay manchanaychi lluqla. _____

Sisillaña huñupi yanapanakustin. _____

Pinqaqhina yuyaymanay

10. Hamutasqaykimanhina uraq suqusapa taytakucha rimarisqusqan, ɿallichu kachkan icha manachu? Imaynanpi.
11. Qillqasqapi warmi quanta qaqchasqan, qampaq, ɿallinchu icha manachu? Imaynanpi
12. Ayllukuna, Limamanta hamuq runata kasurquspanku, ɿimaynataq kanman karqan?

Qipa ñawinchana*

Manaraq ñawinchachkaspa. Qillqasqata huk kutillata uma sutinta, chiruntawan qawaykuy, hinaspa tapukuykunata kutichiy.

1. ɿMay llaqtakunapitaq ñanta allichankuman?
2. ɿImamantaraq qillqasqa rimachkanman?
3. Qillqasqa ɿima yachaytaraq willakuya munachkanman?

* "Manam lliw chanka allpakunapichu kaynata rimanku, wakin llaqtakunapiqa ñawichay ninkum"

Ñawinchakaspa. Kay ruraykunata qispichistin ñawinchayta qallariykuy.

1. Ñawpaqta upallallaraq ñawinchay.
2. Sapa taqapa ima nisqanta allinta musyaspa waqtanpi qillqay.
3. Mana riqsisqayki simita maskaspa, niyninta willakuy.

Qillqana maytuykipim tapukuykunapa kutichiyntaqqa qillqanayki. Chayta amam qunqankichu.

Tayruna llaqtapa ñawpa ñanninkuna maskapay

Qillqaq: Yumar Carina Orosco Palomino

Tayruna llaqtaca Kulyma suyupa ñawpa chinkasqan llaqtas kasqa. Ñawpa ñankuna yachaq maskaq runakunas, unay unaymanta, hatunniraq, taksaniraq rumikunawan rurasqa ñankunata qatipaspanku yunka uku urqukunapi llaqtataqa tarirqunku. Chay ñankunataqa imayna, imakunawan rurasqa kasqanta yachayta munaspankus, taqwiriyya qallarisqaku. Chaypis hatun, taksa sumaq rumichasqa ñankunata tarisqaku. Kay ñankunaqa qayna wata rurakunmanhina qawakuptinsi “Qapaq ñan” sutiwan sutichasqaku. Hinallataqsi pi runakuna qawaqqa musaqta rikuspankus sunqunkuta suwachikuqku.

Hawamanta hamuq runakunaqa, ñankuna musuqhinalla qawakuptinsi “rimapakuqku” kay ñantaqa Ispañamanta hamuq runakunam ruranman karqan” nispanku, chaysi wakin munay yachaq runakunaqa maytukunapi, runakunata tapukustin Tayruna llaqtapa imayna ñawpa ñanninkuna kasqanta maskapasqaku.

Tayta Ripizo Cabrera, 1994 watapim, maytu qillqasqanpi, Tayruna llaqtapa ñan rurasqan kasqanta musyachikun.

Kay nisqan: “Ispañamanta runakuna chayamusqan pachapim, pata pata hatun rumiwan rurasqa ñanninkunata, mulakunaqa urqupa haytanamananta urqupa umankama mana atistin ñakarirqan, qawchisyastin urqutaqa qispinku (...) Wakin ñankunaqa rumiwan takasqahinallam manchakuyapaq qaqqakunapi

rurasqa. Kay ñankunaqa taksallam, huk runa purinanpaq kamaqlam. Chaymi ñanqa qaqa ukupi manchakuyapaq rikukun, hinallataq chiriwan chikchiwan qapisqa, panasqa qurakunallam qatankunapi qawarikun”.

Tayruna ayllukunaqa yunka urqukunapa chawpinpis wasichakuspanku, hawa llaqtakunawan tinkunakunankupaq yunka uku qaqapi ñankunata qispichisqaku. Qaqakunata sampalla qispinankupaqsi kay ñankunataqa rumiwan pata patata pirqasqaku. Hinallataqsi qipiç uywakunapaqqa (mulapaq, kawallupaq), karukuna purinanpaqqa, huk hatun ñantas minkapi qispichisqaku; pata pata ñankunaqa runa purinallanpaqsi.

Tayruna ayllukunaqa allin kallpasapa, allin sayayniyuq kasqanraykus rumitaqa anchata kuyasqaku, hinallataq yunka uku urqunkuna rumillaña kaptinsi, paykuna chawpinpi kawsakusqankuraykus rumitaqa aylluhiñata qawasqaku.

Ñan maskapaq runa Juhn Hyslop, yanapaqninkunawan, Tayruna ayllukunapa ñan rurasqankumanta yuyaymanasqaku. Paykunaqa yachaytam munasqa ñimayraykum hatun allpa ñanmanta uchuychallaman chintichinku? ñImaynanpim chayllaraq rurasqahina rikukun? Yachay maskapasqanwanqa kay yuyaymanmi chayarqusqa.

“Pata pata ñankunaqa rumi rumi urqupi kasqanraykum unay unay hina kaqla sayan. Kay ñankunaqa qichpallanpi tarikuq llaqtawan tinkunankurayku minkapi qispichisqaku. Ruray qallarinankupaqqa allinta allichakusqaku, chaymantaqha rumikuna allinta takyananpaq 3 takti sayayniyuqllawan rurasqaku. Chaymi kunan punchawkama hawkalla kachkan.”

Kunan punchawkunaqa hawamanta hamuq runakunam Tayruna llaqtapa ñawpa ñanninkunataqa waqaychachkanku. Chaypaqmi kay ruraykunata qawarichinku:

- Kay ñankunataqa makinawanqa manam allichanachu, pakikurqunmanmi, tuñirqunmanmi, chaymi makillawan Pacha Mamawan rimanakuspa allichana.
- Pata pata ñannintaqa sumaq waqaychasqa kananpaq, runallam purinan.
- Ñanninta qipiç uywakuna, karukuna purinanpaqqa hatun ñankunatam qispircachina. Kaynam huk llaqtakunawan riqsinakuspa kuskanchanakuna.

Huk llaqtapi ñan allichasqankumanta rimaq qillqasqata ñawinchayta tukurquspaqa. Tapukuykunata kutichiy.

1. Ñawinchasqaykimanhina, ¿mayqan llaqtapa ñanninmantataq qillqasqa rimachkan?
 - a. Inkapa ñanmanta
 - b. Ispañapa ñanninmanta
 - c. Kulumya- Tayrunapa ñanninmanta
 - d. Awya Yalapi yunka ñanmanta
2. ¿Imaynanpitaq Tayruna ñanta “Qapaq ñan” sutiwan suticharqanku?
3. ¿Imaynanpitaq hanay pachaman illaqkuna kinuwa kawsayta anchata mikunkuman?
4. Qillqasqamanhina, ¿imaynanpitaq pata pata ñanta Tayruna ayllukuna rurasqa?
5. Tayruna rurasqan ñankuna, ¿imaraykutaq sumaq qayna watallaraq rurakunmanhina kanman?

Imapi	Rakinakusqan	Tupasqan
1 qillqasqa ñawinchana		
2 qillqasqa ñawinchana		

6. 1 qillqasqa ñawinchana, 2 qillqasqa ñawinchananawan iskayninmanta allinta hamutaykuspa kutiykachiy.
7. Hamutasqaykimanhina tapukuykunata kutichiy.
8. Tayta Ripizo nisqanmanta, ¿imataq niwaq? Tayta Juhn Hyslop nisqanmanta, ¿imatataq niwaq?
9. Kay taqapiqa, minkapi ñan allichaymanta, tapukuykunamanhina, kutichiy.

Imatataq ñanmanta yacharqanki.	Imatataq yacharqunki.	Imatataq niwaq ñan allichasqa kananpaq.

Simi quillqa:

chutaya: caricatura

4

RURANA

ALLINYASQA QUWI,

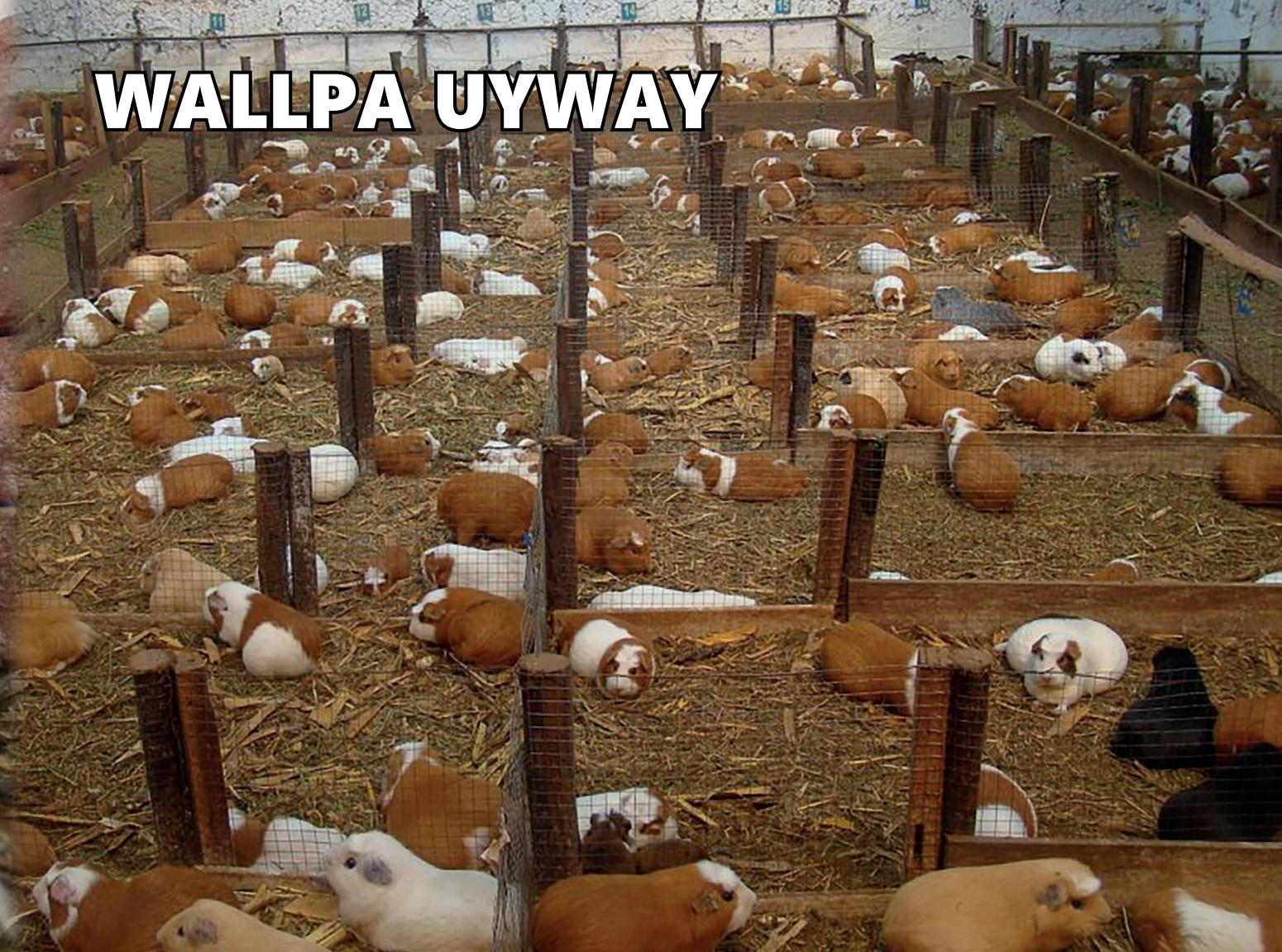
Chirusqakunata allinta qawaspa tapukuykunata qillqana maytuykipi kutichiy:

1. Imayna quwi uywasqankutataq rikchanakunapi qawachkanki.
2. Rikchanakunapi qawakusqanmanhina imaynatataq llaqtaykipi quwita wallpata uywanku.
3. Maypipas rikchanamanhina quwita uywankuman.
4. Mayqin uywasqa quwitaq hawka mikunapaq allin kanman.
Imanasqa.

Yacharqankichu.

Quwiqa manam yanqaqa sukanmanchu. Mayqin ayllunchikpas wañukunanpaqpunim sukan. Imaynach musyanpas. Imaynach yachanpas. Quwi sukaqta uyarispaykiqa nisyu llakiwan mana hapichikunaykipaq allichakunaykiñam.

WALLPA UYWAY

Paqarimusqa:

Qichwa llaqtakunapi ayllukunaqa qatumantam allinyasqa quwikunata chiwchikunata rantispanku wasinkipi wakin chusku wallpachanku quwichanku, hinallata uywanku.

Aswan chiwchi quwi rantisqankuqa mana imayna uywayta yachasqankuraykum, hinallataq uywakuna allpaman mana yachakasqa kasqanrayku unquyan hapirqachikuspanku chaylla wañurqunku.

Ñawpa ñawinchana*

Yachay haypana: Allinyasqa quwita wallpata uywanapaq, ayllukuna imayna uywasqankumanta qillqasqakunata ñawinchay.

Qillqasqapa sutinta, hinallataq chirusqata qawaykuspallaykiraq qillqana maytuykipi urapi tapukuykunata kutichiy.

1. Qillqasqapa sutinmanhina, ñimamantataq qillqasqa rimachkanman?
2. Chirusqa qawasqaykimanhina, ñimakuna riqsichiyataq qillqaq munachkanman?
3. ÑImaraykutaq qillqasqata ñawinchanki?

Qatiq kamachikuykunamanhina
Ñawinchayta qallariy.

1. Ñawpaqta upallalla ñawinchay, chaymanta kallpawan rimastin ñawinchay.
2. Mana riqsisqayki simikuna kaptinqa siqiypas llusiyipas.
3. Sapa taqa imamanta rimasqanta allinta musyastin ñawinchay.

WICHINA

*Huk rikchaq qillqasqa.
Runa masinchikkunaman
ima yachaymantapas,
sasachakuymantapas
imayna kasqanta, imayna
apakusqantapas chiqan
kasqanta riqsichiy,
yachachiy.*

* "Manam lliw chanka allpakunapichu kaynata rimanku, wakin llaqtakunapiqa ñawichay ninkum"

•••• Piruw suyupi quwi wallpa uywaymanta ••••

Qillqasqa allichaq: Yumar Karina Orosco Palomino.

Lliw qichwa ayllukunam quwitawan wallpatawanqa manam allin uywaytaqa yachankuchu. Purun uywakunatahinallam uywanku. Kaqninpi mikuchiyyta, uywayta, puñuchiyyta manam yachankuchu. Llaqtayki pi pillatapas quwi wallpa allin mirachiq ayllukunata riqsinkichu. Chakrapi llaqtapi imaynatataq uywanku. Maypitaq aswan allin uywasqa kanman.

Uywaspachik runtuq wallpakuñataqa Asya sutiyuq karu allpamantam ispaña runakuna allpanchikman aparqamurqanku. Quwiñataqmi Awya Yala allpakuñapi rikurimuq uywa. Tawantin Suyu allpakuñapim quwinchikkuna (*haka, saka* sutikunawanpas riqsikuntaqmi) rikurimun.

Quwipura wallpapura chapunakuspanku mirasqanraykum imaymana rikchaqman tikrakurqanku. Kay <https://mascotasymas.net/cobayas> willakusqanmanhinaqa chukchanmanhina, llimpinmanhinam quwikunaqa rakinakunku. Chukchanmanhinaqa 4 rikchaq quwikunam kan: uchuy chukchayuq, hatun chukchayuq, qaspa chukchayuq, qalakunapas. Kay <https://www.gallinaponedora.com/razas-de-gallinas/> Willakusqanmanhinaqa 2,629 rikchaq wallpakuñas tiqsi muyupi kan. Kaymantas 742 rikchaq wallpakuñas Awya Yala allpapi tarikun. Iwrupapiñataqsi 1,347 rikchaq wallpakuñas kan, Ispañapiñataq 32 rikchaq wallpakuñas.

Quwi		Nuyu	Kallpa	Wira	Qilla
Aycha	Kututu	75,24	19,81	2,74	1,15
	China	74,03	19,17	4,60	1,13
Qara	Kututu	61,21	33,48	5,69	0,44
	China	59,22	30,84	10,45	0,39
Wallpa					
Aycha		68	17.3	18	

Quwiqa, runa mikunarpaq, kusam. Kallpasapam aychanqa. Hamuq chirusqapi imayna kallpan rakikusqanta qawaykusunchik.

Qawasqaykichikmanhinaqa quwipa aychanmi wallpamantaqa allin

kallpayuq. Kuruna unquywan unquqkunapas quwipa aychanta mikuspankum utqayllaman qaliyarqanku. Quwi mikuqkunaqa, manas machuyankupaschu payayankupaschu. Chayllachu apunchikkunaman haywakunanchikpaqpas allinmi, unquqkuna hampinapaqpas kusa allinmi.

Aychan runtun kallpasapa kasqaraykum yaqa lliw tiqsi tuyupi ayllukuna uywanku. Wasinkupa kanchankunapi, chakrankunapim uywanku.

Chusku wallpa nispam riqsinku. Unay unay ñawpa watakunaqa yaqa wischusqahinam wallpakuna wiñarqanku, wakinqa uywaqnin sipinankaman kawsakurqanku, hukninkuqa unquywanpas, atuqwanpas, ankawanpas hapirqachikuspankum chinkaqku. Chaymi unay watamantaraq chusku wallpakunaqa kikillanmanta mikuyninta maskaspanku, mana hampiyuq, mana runapa rurasqan mikuya mikuspanku, hawka kawsakuqku.

Kacharisqalla kaspankum imaymana mikuy tarisqankuta mikuspanku hawka wiñanku. Aswan kay qipa watakunaqa wallpa uywakuqkunaqa mana uqlasqa runtumanta tuqyaq chiwchikunata rantirquspankum sasachakuyman yaykurqunku.

Quwiñataqmi hawka ima allpapistas kawsakun. Chalapipas qichwapipas yachakanmi. Rupaypipas chiripipas hawkam kawsakun. Imaymana qurakuna mikusqankuraykum, chaylla mirasqanraykum, ima allpamanpas hawka ratasqanraykum ñawpa tayta mamanchikkunaqa mana sasachakuspalla uyway karqanku. Yanuna wasipim tullpa sikinkunapi uywanku, kaynam ima unquymantapas harkanku. Warmikunawan warmakunawanmi quwimanqa qaranku. Yanusqanku puchukunatam mikuchinku. Kikillanmanta wiñaq qiwakunatam mikuchinku.

Kasqanmanhinam imatañapas mikuchispa uywanku.

Qichwa ayllukunaqa atisqankumanhinallam quwitapas wallpatapas uywanku. Manam uywankunata rakinkuchu. Lliw uywakunam huñunasqalla wiñanku. Huk wasillapim uchuy, malta hatun quwikunata uywanku. Chayraq yuriqkunapas hatun uywakunawan kuskam yachanku, chaymi kututukuna chayraq wachaq quwita qatikachaspanku uñachakunata saruparquspanku wañurqachinku. Puñusqanku wasitapas manam allin pichayta yachankuchu. Akallantam picharqunku, manam kurukunataqa unquykunataqa wischunkuchu. Wallpapas quwipas yana uchuy machaychakunapihinam puñunku. Mana wayra akchi yaykunanpim tutaqqa wichqarayanku. Wakinkunapa wallpankuqa sachakunaman

siqaspankutaqmi puñunku. Qullqichanku pisirquptillanmi rantikunku. Mikuspapas hatunllankunatam akllanku. Mirachinankupaqqa kututuqa kanñachu.

Kayna uywasqanku mana allin kasqanta qawaspankum wakinkunaqa quwipaq wallpapaq allin wasinkuta ruraspa, sayayninmanhina rakispa, mana maqanakunankupaq rakispa, kallpayuq qiwakunata mikuchispam, runapa rurasqan kallpayuq mikuykunata mikuchispam utqayllaman quwitapas wallpatapas mirachiya qallaykunku. Quwikuna wallpakuna utqayman wiñaspan miraspankuqa allin qullqitañam uywaqkunaman qun.

Qillqana maytuyki pi urapi tapukuykunata kutichiy.

1. Ñawinchasqaykimanhina, ¿ima uywakunamantataq willakuchkan?
2. ¿Imakunapaqtaq quwipa wallpapa aychan allin?
3. ¿Pikunataq quwipa wallpapa aychanta mikunkuman?
4. ¿Imaynatataq anti ayllukuna quwita wallpata uywasqaku?
5. Ñawinchasqaykimanhina ¿pipaqtaq qillqaq kay qillqasqata qillqanman karqan?
6. Sapa taqakuna, ¿imamantataq rimachkanku?
7. Ñawinchasqaykimanhina, ¿mayqan aychataq ancha ukunchikpaq aswan kallpayuq? ¿Imaynanpi?
8. Chirusqapi willakusqanmanhina, ¿imakunatataq quwimantawan, wallpamantawan rimachkan?
9. Kaqmanta 6 taqata, hinallataq 8 taqatapas kaqmanta ñawinchay, hinaspa iskayninta huk siqipi imapi rakinakusqanta, ima rimaykunapi tupasqanta qillqay.
10. Ñawinchasqaykimanhina ¿quwi wallpa uywaymanta willakusqan chiqachu kanman icha llullachu? Imaynanpi.

11. Llaqtaykipi aylluykikunata ñawinchasqaykimanhina ¿quwitawan wallpatawan imayna uywananpaqtaq rimapayawaq? Imaynanpi.

12. Qam, kay uyvakunata uywaspayki ¿mayqin uywatataq uywawaq? ¿Imaynatataq imaraykutaq uywawaq?

Qipa ñawinchana*

Manaraq ñawinchachkaspa qillqana maytuykipi, tapukuykunata kutichiy.

1. ¿Imamantaraq qillqasqa rimachkanman?
2. ¿Maykunapitaq wallpata uywankuman?
3. Hamutasqaykimanhina, huk llaqtakunapi, ¿imaynatataq wallpata uywanku?
4. ¿Imapaqtaq qillqasqata ñawinchanki?

Kunanñataq tukuy kallpaykita churaspa urapi qillqasqata ñawinchay.

1. Uyarikuq simiwan amawtaykipa nisusqaykimanhina ñawinchay.
2. Mana riqsisqayki simita tarispaqa siqiy, hinaspa niyninta maskaspa qillqana maytuykipi qillqay.

Mapuchi ayllukuna imayna wallpa uywasqankumanta

Qillqaq allichaq: Yumar Karina Orosco Palomino.

Mapuchikunapa wallpankunaqa kicharisqa pampakunapim kawsanku. Runtunkuna uqllayta, chiwchichankuna uywayta, mikuynin maskayta, sachakunapi puñuya imam munanku. Hinaspapas hawka kacharisqa kaytam munanku.

* "Manam lliw chanka allpakuñapichu kaynata rimanku, wakin llaqtakunapiqa ñawichay ninkum"

Aswan kay watakunaqa manañam chaynañachu. Musuq yachaykuna rikurimusqanraykum, manaña allpa kamakusqanraykum hukniraqman wallpa uyway tikrakurqun.

Kay qillqasqapim imayna wallpakuna iskay rikchaq uywasqankuta riqsisunchik. Hukninmi kicharisqa pampakunapi, hukninñataqmi uchuy kanchachakunapi. Iskayninmi imayna ñawpa ayllukuna yachayninwan uywasqa kan.

1. Kicharisqa pampapi

Mapuchi wallpaqa kicharisqa pampaman, purunman yachakasqam. Chaynatam watan watan ñawpa ayllukuna uywarqanku. Kaynatataqmi Puliniyapi kawsaq ñawpa kastankunata uywarqanku. Purunpim, pampapim mikuyinti pallaqku.

Kayraykum uywaqninkunaqa sarallata, hinaspa yanukusqanku puchullata wischuykuqku. Kaynatapunich ñawpa unay Mapuchikuna rurarqanku.

2. Uchuy kanchakunapi

Mapuchi wallpaqa llaqta ukupi, uchuy wasikunapi kaspaqa kichki kuchuchakunapi kawsaymanmi yachakarqanku. Kaykunapim ichaqa runapa mikuchisqallam karqanku. Rurukunata, mikuy puchuta, runapa rurasqan mikuykunallawanmi kawsaqli.

Runtu uqlachiy

Mapuchi wallpakunaqa allintam runtunkunata uqllanku, chaymi paykunallawan uqlachiqku. Sayayninmanhinam wallpaqa 12 anqas runtukunatapas, 8 runtutapas, 10 runtutapas uqllanman. Kaytaqa uywaqkunam qawanan.

Wallpa uqlanan pachaman yaykurquptinqa, qistanta ruraykuspam anqas runtukunata allinta akllaspan uqlananman churaykapuqku. 21 punchawmantaqa chiwchichakunaqa tuqyaytañam qallarinku, wakinmi 20 punchawllapi tuqyarqamunku, wakin qillachakuqkunañataqmi 22 punchawtaraq tuqyamunku.

Wallpakunapa mikunan

Chakrapi, hatun pampakunapi kawsaq wallpakunaqa uruchakunata, qiwichakunata, chuspichakunata, sapikunata, aqukunata mikuspankum kawsakunku. Wallpayuqkunaqa allin wiñanankupaqmi wayukunata, rurukunata, yuyukunata, yanusqanku puchunkunata ima mikuchinku. Paykunaqa manam wirayachiq, utqayman wiñachiq runtuchiq mikuykunataqa qarankuchu. Challwa hakutaqa, yana wiramanta rurasqa mikuykunataqa manam mikuchinkuchu.
Chakrapi, allpapi wiñaq qiwakunamanta rurasqa mikuykunallatam mikuchinkupas.

Ñawincharquspañataq hamuq llamkaykunata ruraykuy.

1. Rimaykunata allinta ñawinchaspa llulla rimaykunata akllaspa qillqana maytuykipi qillqay, hinaspa imarayku llulla kasqanmanta rimay.

Yupa	Rimaykuna
1	Mapuchi wallpakunaqa kicharisqallapi kaytam munanku.
2	Lliw mapuchi wallpakunam 12 runtuta uqlanku.
3	Lliw runtukunam 21 punchawtapuni tuqyanku.
4	Mapuchi wallpakunaqa ima qarasqankutapas mikunmi.
5	Mapuchi wallpakunaqa manam wirayachiq mikuykunataqa mikunkuchu.

2. Qillqasqamanhina, ¿imaynatataq Pulenisya llaqta wallpata uywasqa?
3. ¿Qillqasqa imamantataq rimachkan?
4. Qillqasqa ñawinchasqaykimanhina, mapuchikuna, ¿imaynapiraq wallpankunam mana wirayachiq, utqayman wiñachiq, runtuchiq mikuykunata qararqankuchu?
5. Mapuchi runakunapa imayna wallpa uywasqanwan qichwa runakunapa uywasqanwan, ¿tupanchu icha manachu? Imanasqa.
6. Hamutasqaykimanhina, mapuchikunapa wallpa uywasqan, ¿allinchu kanman? Imanasqa.
7. Qillqasqa ñawinchasqayki tukuy ima yuyaymanasqaykimanta llikachasqa chirusqata qispichiy.

Yachasqaymanta yuyaymanay

1. Lliw ñawinchasqaykimanta imataq qampaq ancha munay karqan.
2. Iskaynin qillqasqa ñawinchasqaykipi lliw llamkasqaykikuna, imataq anchata ñakarichisurqanki.
3. Ñawinchasqaykipi, imakunatataq yacharqunki.
4. Sapa punchaw kawsayniykipi, chay yachaykuna yachasqayki imallapipas yanapasunkichu. Imaynata.

Simi quillqa:

rantinakuy: negocio
rantikuy: vender / comprar
wichina: texto expositivo

5

RURANA

UYWAKUNAPA LLAMKAYPI

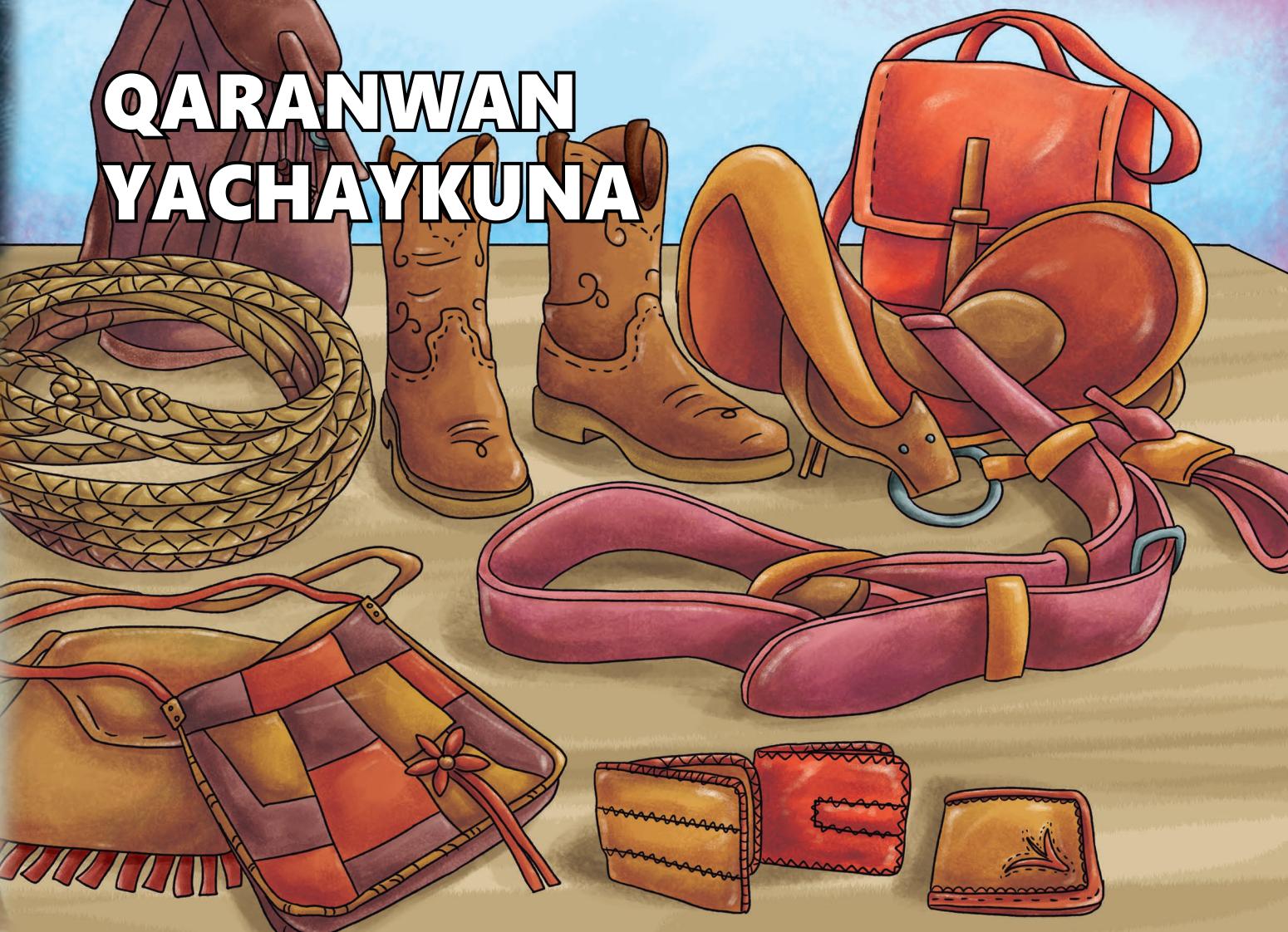
Chirusqakunata qawaspa, qillqana maytuyki, tapukuykunata kutichiy.

1. Chirusqapi runa imatataq rurachkan.
2. Imakunawantaq chirusqapi runa llamkachkan.
3. Chirusqapi tukuy ima kaqkuna imamanta rurasqataq kachkanman.
4. Pachakuna, uywapa qarawan rurakunmanchu. Ima pachakunataq rurakunman.
5. Imaynanpitaq kay qipa watakuna kay rikchaq pachakuna manaña llumpayqa qawakunñachu.

Yacharqankichu:

Qarawan llamkaqkunaqa, huk runapaq chuspanta ruraspankum, runapa imayna kawsaynin kasqanta yachan. Chuspa llumpayta qipachakuptinqa, hinallataq qillanayay hapiptinqa, pasaypaq millay rurachiq runa kasqantam yachan. Chayna kaptinmi pitanawan pukuykun, kañachawan challaykun, marku qurawan waqtaparispa chuspata kaynata rimapayan: “Chuspalláy, imanasqamá kunankama qispichiya atiykichu. Imaynanpim llumpayta harkakuwanki. Manachu tukunayta munanki. Yanapaykullaway churiykuna mikuchinaymi kachkan”.

QARANWAN YACHAYKUNA

Paqarimusqan

Ñawpa watakunaqa uywakunapa qaranwan llamkaq runakunaqa achkam karqanku. Kay punchawkunaqa manañam kanñachu. Kawallu sillata, chuspakunata, wiqaw watanakunata imam ruraqku. China llaqtamanta imaymana rurasqakuna llaqtanchikman yaykurqamusqanmantapacham chinkayta qallarirqan. Qarakunawan llamkaqkunapas wañukuspankum yachayninta apakunku, chaymi kunanqa chinkaypaqña kachan.

Huk ñawinchana*

Yachay haypana: Uywa qarawan llamkaypi yachaykuna yupaychanapaq qillqasqakunata ñawinchay.

Chirusqata, hinallataq sutinta qawaspa, qillqana maytuykipi, tapukuykunata kutichiy.

1. Chirusqa qawasqaykimanhina, ñimamantataq qillqasqa rimachkanman?
2. Qillqasqapa sutinmanhina, ñimatataq yachachikuchkanman?
3. Qillqasqapa sutin willakusqanmanta, ñimatataq yachanki?
4. Qillqaq runa qillqasqata, ñimapaqraqtaq paqarichinman karqan?
5. ÑImata munaspataq qillqasqata ñawinchanki?

Urapi kunaykunata rurastin ñawinchayta gallariy.

1. Ñawpaqta upallalla ñawinchay chaymanta kallpawan rimastin ñawinchay.
2. Musuq simikunata siqiy, hinaspa qillqasqallapi niyninta yuyaymanay.
3. Sapa taqapi kallpayuq rimaykunata siqiykuy.

Qimima.

*Huk rikchaq qillqasqa.
Ima yachaytapas
runakunapa, hinallataq
maytukunapa nisqanpi
qimipakuspa amachay
qillqasqam.*

* "Manam lliw chanka allpakunapichu kaynata rimanku, wakin llaqtakunapiqa ñawichay ninkum"

Uywa qarawan llamkaykunaqa chinkachkanñam

Qillqaq: Yumar Karina Orosco Palomino

Uywa qarakunawan llamkayqa unay unay ñawpa watakunamantaraqmi hamun. Tiqsi muyupi ñawpaq rikurimuq runakunawan kuskam paqarimurqan. Chay watakunamantam kunankama, chay yachaykuna ayllun ayllun chayamuwarqanchik. 1970 watamanta 1980 watakamam suyunchikpi kay llamkayqa qawakurqaraq. Ichaqa pisi qullqillapaq, yana wiramanta, mana llasaq, pisi kallpallawan taqsakuq pachakuna hawa llaqtamanta yaykumusqanmanta pacham uywa qarawan rurasqa pachakunataqa manaña munankuñachu, chaymi rantikuqkunapas mana kanñachu. Qarawan llamkaq runakunapas chinkaymanña richkanku. Kaykunata qawaspaymi tapukuni: Qarawan llamkaqkuna chinkaptin allinchu kanman, imaynaraq. Kawsayninchikpaq, ukunchikpaq yana mirawan rurasqa pachakuna allinchu kanman.

Qawarisqaymanhinaqa qarawan llamkayqa ñawpa ayllunchikkunapa llamkayninkum karqan. Chinkayninqa manayá allinchu. Kay rurayqa uywakuna uywasqanchikwanmi tupan, llamkasqanchik allpawanmi tinkun, chaymi ñuqanchikpa kawsakuyninchik kuyakuyninchik kusikuyninchik. Hinallataqmi allpanchikman sapinchikman kutiykachiwanchik, chaymi allpawan tarinakuspa uywanakunchik.

Pacha ruraymanta, uywakunapa qaranwan llamkaymanta rimaspaqa kay yachayniyuq qaritam yuyarini. Puyu Kichka qariqa 75 watayuqñam, payqa qarakunawanmi uywapa sillanankunata, piskakunata, wiqaw watanakunata,

wutaskunata, waskakunata, hukkunatapas llamkarqan. Kay llamkaywanmi ayllunta pachachiq, mikuchiq, churinkunatapas yachay wasikunaman churarqan. Kay qarim makinpi, umanpi sunqunpi ñawpa yachaq runakunapa yachayninta uywan. Hatun taytanmantam yachayta chaskirqan. Paymi hatun taytanwan, taytanwanpas runakunapaq imaymana pachakunata, hinallataq uywakunapa watanankunatapas ruraqku. Paypa ayllunqa llamkasqanta apaspanmi llaqtan llaqtan Piru suyuta muyumuqku. Chaykunam paypa yuyayninpi kawsan.

Machuyarquspanqa wasillanpiñan qarata **ñupun**, hinaspa siran. Payqa qarawan llamkaqkuna chinkasqanmantaqa kaytam nin: “Llakikunapaqmi, kunan watakunaqa qarawan llamkaq masiykunaqa manaña qawakunñachu. Manataqmi qaramanta pacha rurasqakunapas anchaqa qawakunñachu. Manañayá kanñachu. Chinkarqunñam. Aswanmi anti ayllukunaqa qaramanta rurasqa pachataqa manaña rantiyta munankuñachu. Chaymi yachaykunapas chinkayman richkan. Ñawpa watakunaqa achkam qarawan llamkaq yachaqkunaqa karqaniku, kunanqa iskay kimsallañam kachkaniku. Ichaqa, pachakuna mana utqayman rantikuptinmi, manaña ñawpa watakunahinañachu rurasqaykutaqa ruraniku. Rurasqaykuta llumpayta kuyasqayraykullañam rurachkaniku. Hinallataq hawamanta hamuq rinhukuna, rurasqayku pachata rantiwaspanku kusisqa apasqankum, ñuqaykutaqa **kallpachawanku**. Chayraykullañam qarawan llamkaykunaqa manaraq chinkanqaraqchu, nispa.

Tayta Puyu Kichkapa nisqanqa chiqam, qaramanta rurasqa pachaqa, mana utqayllaman tukuq, mana aychanchikta rupachiq, mana unquchikuq kachkaspapas qipanchasqam karqun. Ichaqa hawa llaqtamanta hamuq runakunaqa qaramanta pachataqa anchatam chanichanku; paykunaqa, allin ukunchikpaq, kasqanta yachaspankum ancha kuyaywan rantikunku.

Tayta Kichka nisqanpihinam, qarawan llamkaq runakunapas iskay kimsallana qipanku. Kaynalla qatinptinqa, qipakunamanqa ñawpa llamkaykunaqa chinkanqachá. Lliw runakunapas yana wirawan rurasqa unquchikuq pachawan churakuspa unqurquspaqa utqayllamanchá wañuyta tarinqaku.

Chaymi mana kaykuna kananpaq qullanakuna rikcharinanku. Paykunam kay rikchaq llamkaykuna mana chinkananpaq yanapakunanku. Ñawpa ayllunchikkunapa ruraynin yachaynin kachkaptinqa, imaynanpimá chinkachichwan. Kikinchikpa sapinchik kachkaptinqa imaynanpim saqichwan. Chayqa manam allinchu kanman. Hinalla atisqanchikmanhina qarawan llamkaqkunapa rurasqankuta rantispa yanapasunchik. Hawa llaqtakunamanta yaykumuq pachakunawan purinanchiktaqa llaqta masinchikkunapa rurasqankunawan kusisqa pachakusunchik.

Qillqana maytuyki pi urapi tapukuykunata kutichiy.

1. Qillqasqamanhina, kunan punchawkunaman, ¿imaynataq qarawan llamkay yachaykuna chayamurqan?
2. ¿Qarawan llamkay hayka watakunapitaq allin kallpachakusqa karqan?
3. Sasachakuykunata qawarispan, ¿imatataq qillqaq runa tapukurqan?
4. Qillqasqapi, qillqaq runa ¿imaynatataq tayta Puyuta riqsichichkan?
5. ¿Imatataq qillqaq runa qarawan llamkaypi yachaykunamanta nichkan?
6. Tayta Kichka qarawan llamkaypi yachaykuna chinkasqanmanta, ¿ima nintaq?
7. ¿Imamantataq qillqasqapa sunqun rimachkan?
8. Qillqaq runa, ¿imaraykutaq kay qillqasqata qillqanman karqan?
9. Qillqaq runa qarawan llamkaypi yachaykuna mana chinkananpaq, ¿imakunapitaq sayapakun?
10. Qillqaq willakusqanmanhina, ¿Puyu Kichkapa ayllun ñawpa pachapi imakunatataq rurasqaku?
11. Qillqaq, ¿imaynanpitaq Puyu Kichkata yuyarin?

12. Qatiq siqipi tapukusqanmanhina, qillqana maytuykipi kutichiy.

Anti ayllukuna, ¿ima pachawantaq churakunku?	Hawamanta rinhukuna, ¿ima pachawantaq churakunku?
Imaynanpi.	Imaynanpi.

13. Qillqaq nisqanmanhina, qaramanta rurasqa pachakuna, ¿imaynanpitaq mana chanichasqa, mana ancha rantisqapas kanku?

14. Qarawan llamkaypi yachaykuna mana chinkananpaq qillqaq runa ¿imatataq munachiwanchik?

15. Qillqasqapa qallariyninpi, qillqaqpa tapukuyninta yuyaymanaspa kutichiy.

- Qarawan llamkaqkuna chinkaptin, ¿allinchu kanman? ¿Imaynanpi?
- Kawsayninchikpaq, ukunchikpaq, yana mirawan rurasqa pachakuna, ¿allinchu kanman? ¿Imaynanpi?

16. Qillqasqamanhina, rinhukuna qaramanta rurasqa pachakunata mana rantiptin, ¿imaynataq qarawan llamkaqkunapa kawsaynin kanman karqan? Imaynanpi.

Qipa ñawinchana*

Manaraq ñawinchachkaspa, qillqana maytuykipi, tapukuykunata kutichiy.

1. Hamutasqaykimanhina ¿huk llaqtakunapi qarawan llamkaykuna kanmanchu?
2. Qillqasqapa sutinmanhina, hinallataq sullka sutinkunamanhina, ¿imamantaraqmi qillqasqa rimachkanman?
3. ¿Imaraykutaq qillqasqata ñawinchanki?

* "Manam lliw chanka allpakunapichu kaynata rimanku, wakin llaqtakunapiqa ñawichay ninkum"

Kunanñataq qatiq ruraykunata qispichistin qillqasqata ñawinchay.

1. Uyarikuq simiwan amawtaykipa nisusqaykimanhina ñawinchay.
2. Mana riqsisqayki simikunata tarispaqa siqiy, hinaspa niyninta maskaspa qillqana maytuykipi qillqay.

Quta Kachi llaqtapi uywa qarawan llamkaymanta

Qillqaq allichaq: Yumar Karina Orosco Palomino.

Quta Kachi llaqtapim ñawpa watakunamantaraq uywakunapa qaranwan runakuna llamkanku. Quta Kachiqa Ikwatur hatun suyupim tarikun. Kay ayllu imayna uywa qarawan llamkasqankuta riqsisunchik.

1. Uywa qara allichay

Allichanapaqqa ñawpaqtam kachisapa yakupi iskay kimsa punchaw nuyuchina. Qara chuya lluqsinanpaqqa sapa punchawmi yakunta tikrana. Nuyusqaña kaptinñataqmi, qarapi llapa puchuq chukchata, aychata, wirata, yawarta wischuna, kaypaqmi allillamanta sipilluwan qaquspa qarataqa mayllana.

2. Qarapa yakun chumay

Qara chumanapaqqa nuyusqan yakumantam hurquna, hinaspa allin chumakunankama huk pacha warkurayanan.

3. Kachiwan puchquchisqa qarakuna allichay

Qaramanta kachi hurqunapaqqa iskay punchawmi yapamanta yakupi nuyuchina. Kachin, puchuq aycha, hinaspa wira lluqsinanpaqmi yakunta sapa kutilla tikrapayaspa, achka yakuwan allinta mayllana. Kaynaspam qarata llampuyachina.

4. Chakisqa puchqu qarakuna allichay

Manaraq qara llampuyasqa kaptinqa, kaspiy kaspiy kaptinraqqa yapamantam iskay punchawtawan yakupi nuyuchina.

5. Mana aychayuq qara kananpaq allichay

Qara allin chuyaña qipananpaqmi aychachankunata wirachankunata hurqupaykuna.

6. Iskuchana

Iskuchanapaqqa sumaq mayllasqa qaratam, kimsa punchaw, kachiyuq iskuyuq yakupi kaqmanta yunuchina. Huk hukmanta allin mastasqata, rakuyaynin allin kanankamam tuyuchina. Sapa punchawmi huk hukmanta qarataqa tuyuchina. Qara rakuyarquptinqa chukchakunapas iskamakunapas utqayllamanmi lluqsirqun.

7. Aychachaywan chukchachay

Pampa kulluman qarata churaykuspam iskay makiyuq kuchunawan chukchankunata, puchuq aychankunata wirankunata, iskamankunata ima, sumaqta siksirquna. Yuraq yuraq kanankaman kuchunawan qauna. Kaytaqa achka achka yakuwanmi maqchipayana.

8. Iskuchay (isku hurquy)

Yapamantam qarata kimsa punchaw isku puchukuna chinkanankama chuya yakupi tuyuchina. Kaynaptinkum qara mana rawranchu manataq ismurqunchu. Nuyusqan punchawkunaqa sapa kutillam qarata kuyuchina, tuyuchina, hinaspm sapa 12 pachamanta kuchunawan siksina. Sapa mayllanapaqmi yakuta tikrana.

9. Qara llimpiy

Qarakunataqa sumaqta llampuyananpaqmi waranhuyuq yakupi tuyuchina. Allinta tuyuykuptinñataqmi nuyusqan quchamanta hurqurquna, hinaspm rupaypi masaykuna. Chakiy chakiy kaptinñataqmi sumaq llampuy llampuy kananpaq linasawanpas challwa yaku wirawanpas sumaqta llusiykuna winaykuna. Qara llimpikunanpaqmi waranway, kiwrachuwan, hinaspa kaskarillawan llimpina. Chaymantañataqmi sumaqta chakiykachispa, chaki wayrasqa wasipi sumaqta allichana. Kayna kaptinña imaymana pachakuna rurayta qallaykuqku. Kay llamkay yachayqa allin makipaqmi karqan.

Ñawincharquspañataq hamuq llamkaykunata qillqana maytuykipi ruraykuy.

1. ¿Ima llaqtamantaq qillqasqapi rimachkan?

2. ¿Maypitaq Quta Kachi llaqta tarikun?
3. ¿Imamantataq qillqasqa rimachkan?
4. ¿Imakunawantaq qarata llimpinku?
5. Qillqasqamanhina ‘waranway’, ‘kiwrachu’, hinaspa ‘kaskarilla’ ¿imakunataq?
6. ¿Uywa qarawan llamkasqanku allinchu rikchakapusunki? Imanasqa.
7. Huk siqita ruraspa, Qichwa llaqta, Quta Kachi llaqtawan, qarawan llamkasqankupi yachaykuna imapi rikchakusqankuta, hinallataq imapi rakikusqankutapas tupachiy.
8. ¿Llaqtaykipi kaynatachu uywa qarawan llamkanku? Llaqta masiykikunata tapukuy. Nisusqaykita qillqay.
9. Qillqasqa ñawinchasqaykimanhina, qaramanta tukuy ima rurasqanku allin kasqanmanta, ¿ima nispataq runakunaman munachiwaq?

Yachasqaymanta yuyaymanay

1. Lliw ñawinchasqaykimanta imataq qampaq ancha munay karqan.
2. Iskaynin ñawinchasqayki qillqasqakunapi ima llamkaytaq ñakarichisurqanki.
3. Ñawinchasqayki qillqasqawan imakunatataq yacharqunki.
4. Qillqasqakunawan tukuy ima yachasqayki, ima sasachakuykunapitaq yanapasunkiman.

Simi quillqa:

qimima: texto argumentativo
kallpachakuy: fuerza, animo
isku: cal
nupuy: curtir
allichasqa siqi: organizador visual
siksiy: raspar
hatun tayta: abuelo

6

RURANA

KINUWA TARPUYPI

**Chirusqakunata qawaspa qillqana maytuykipi,
tapukuykunata kutichiy.**

1. Imakunatataq rikchanakunapi qawachkanki.
2. Imatataq runakuna rurachkanku.
3. Sapa llaqtakunachu, sapa ayllukunachu kaynata kinuwata tarpunku.
4. Ima sasachakuykunataq kinuwa, hinaspa achita tarpuypi rikurimun.
5. Imaynatataq chay sasachakuykunata chinkachichwan.

Yacharqankichu.

Tarpuna pachapi mana para chayamuptinqa, anti suyupi yachaq ayllukunaqa paramunanpaqmi kaynata parata qayakunku:
“Mama Para amayá qunqallawaykuchu, kawsaymi yakuykimanta chakikuchkan. Hamuyá hinaspa yakunayayniykuta chinkachiy, **taniykachiy**

ÑAWPA YACHAYKUNA

Yachay paqarimusqan

Kay punchawkunam qichwa ayllukunaqa kinuwa, kiwicha, kañiwa tarpuypi tarikunku. Qatukunaman apanankupaqmi hatun chakrakunapi tarpunku. Achkanpi tarpuyqa sasam, chaymi wakinkunaqa sukapi tarpunku, hukkunañataq sirmaspam, maqllaspa manachayqa wischuspapas tarpunku. Ichaqa kunankuna tarpusqankupiqa ñawpa yachaykunawan tarpuytaqa qipacharqukunkum, kunanqa qullqi chaskinankuraykullañam tarpuchkanku, chaymi utqayman kawsay wiñananpaq, runapa rurasqan hampikunata churanku, chayraykum allpapas manaña allintachu rurun, hinallataq kawsaykunapas ukunchik unquchikuqllaña qispichkan.

Ñawpa ñawinchana*

Yachay haypana: Ñawpa yachaykunawan tarpunapaq, kinuwa tarpuy ukupi yachaykunamanta qillqasqakunata ñawinchay.

Hamuq qillqasqapa sutinta, hinallataq imayna sayaynin kasqanta qawaspallaraq tapukuykunata qillqana maytuykipi kutichiy.

1. ¿Imataq qillqasqapa sutin?
 2. Qillqasqapa sutinmanhina, ¿imamantataq qillqasqa rimachkanman?
 3. Qillqasqapa sayaynin kasqanmanhina, ¿ima rikchaq qillqasqataq kanman?
Imaynanpi.
 4. ¿Imaraykutaq kay qillqasqata ñawinchanki?

Urapi kamachikuykunata qispichistin ñawinchayta gallariy.

1. Ñawpaqta upallallaraq ñawinchay.
 2. Musuq simikunata siqiykuy, hinaspa qillqasqallapi chaninta tariy.
 3. Qillqasqapi rimaq runahina rimastin ñawinchay: Qari kaptinqa qarihina, warmi kaptinqa warmihina, warma kaptinqa warmahina.
 4. Masiykikunawan, qillqasqapi rimaq runakunata rakinakuychik, hinaspa tupasusqaykichikmanhina ñawinchaychik.

Iquyasqa allpamanta

Qillqaq: Yumar Carina Orosco Palomino

Anti Suyu llaqtapim, sumaq llipipi punchawpi tayta Marku Limamanta chayamuq churinwan ñawpa kawsayninkunamanta rimanakunku.

* "Manam Iliw chanka allpakunapichu kaynata rimanku, wakin llaqtakunapiqa ñawichay ninkum"

TAYTA MARKU: (Churinta qayaspan tiyaykachin, hinaspa rimapayan) Siwarcha warmikuypaqñam kachkanki. Chaymi allin llamkaq kanayki, kawsaykunatapas sumaqtam uywanayki. (Wasanta taqlaykun) Chayna kanaykipaqmi Ututuyuq chakrachata qusqayki (hapisqan kinuwata hapiykachin). Kay kinuwatapas sumaqta uywanaykipaq qusqayki.

SIWAR:(Qaritukuspa tiyasqanmanta hatarirqun) Taytáy, ñuqaqa llamkaq runañam kani. Lima llaqtapipas 10 watam llamkamuni, kaypipas uchuychaymanta yanaparqaykim. (Qillapakuspa) Kinuwatachu tarpusaq.

Allinchá riki kanqa. Sumaq puriqtam musyachkani.

KINUWA: Taytáy manam allintachu musyachkani. Hinachá riki paywan kasaq.

TAYTA MARKU: (Qaqcharispa hapichin) Siwarcha, kay kawsayqa apukunapa kuyasqan churinmi, yanqataq usuchichkawaq, ñakachichkawaq, sumaqtam uywanki. ¿Uyariwachkankichu?

SIWAR: (Mana uyariqtukuspam, kinuwa hapikusqa wasinman yaykun) Hunkamanta Siwar ruranankunata allichakuspa, quqawninta kinuwatapas asnupi qipiykachispa tarpuq rin.

SIWAR: (Kinuwata kusisqa kuyapayan) Kunanqa Kinuwachalláy chakraman tarpunaypaq apasqayki, hinaspa sumaq wiñanaykipaq qawapayasqayki.

KINUWA: (Pantasqhina kutichin) Siwarcha, ñachu Pacha Mamapa kaqninkunawan rimanakurqunkiña. Pacha imayna kasqantapas qawarqunkiñachu. Taytaykitapas imayna uyawanaykipaq allintachu

Saynata qillqaspa kaqninkuna

TAQA: Kayqa saynata qillqapi sapa qapaq ruraykunapa rakiqninmi.

CHIRU: Taqapa ukunpi tukuy ima kaqninkuna riqsichinapaq allichakuy.

QAWANA: Taqapa ukunpi hina kaq Rimaqkunalla rimakunku, hinallataqmi pukllaqtukusqanmanta rimaqkunapa yaykuyninta, hinallataq lluqsiyninta qawachikun.

RIMAKUNA: Saynata willakuypi, puririchiqkuna, rimanakuqkuna.

RIMANANKU:

Kayqa sapa taqa qillqapa rimaqkunapa rimanammi.

YAPAN: Rimaqkuna, ima kaqkuna, maypi rurananku, ima pachapi apakuy riqsichiyninta wichqasqa chiku “()” ukupi willakun

tapukurqanki. (Llakisqa) Ñuqaqa wiñani paykunapa yanapakuyninwanmi, mana paykunapa mana yanapayninwanqa manam allintachu kawsayman. SIWAR: (Piña) Upallay. Chaykunaqa awichukunapa ruraynинmi, chayraykum paykunaqa muchuyllapi tiyarqanku. Kunan pachakunapiqa, sumaq wiñanaykipaqqha huk yachaykunañam kan. Ñam Limapi, hatun yachay wasipi yachakuq wawqiyyta tapukurquniña. Amaña yanqakunata rimaykachaychu. Kinuwachalláy, sumaqtam uywakusqayki. (Pisipay pisipay qispirkunku).

KINUWA: Chaynaqa allinchá riki kanqa (chakrakunata qawaykachaspa) Mayqin chakrapitaq tarpuwanki. (Llakisqa) Manaraqtaq **qallpasqachu**. SIWAR: (Asnumanta qipinta uraykachin) Kaypim uywakusqayki, ama llakikuychu, kunallanmi maypi tiyanaykita qallpachaykusaq, parapas chayarqamunqañachá. Aswanqa, niway maychapim tiyayta munanki. (Kaypi wakpi hawa hawallata allpata takaykachaykun) kunanqa sumaq qallpañam kachkan tarpusaqña (Tuqukunata kichan rimapakustin).

KINUWA: (Siwarta qawarayaspam rimapakun) Manam allinchu kayman, aswanyá ripukusaq, chinkarquptiyqa, hamutanmanpaschá. (Ripuqtukun).

SIWAR: (Kinuwata rikurquspan kunkanmanta hapirquspa hampi apasqanwan chapurqun) Ripuya muñachkarqanki aw. Kay asnaqta muskiy, kaymi sunquyki tiyananpaq allin. Kay yakuwantaqmi achka qullqi huñukunaypaq allinta wiñanki (Lliw chakrapi **sirmakacharqun**).

KINUWA: (Qaparin) Ama chaynawaychu, sumaqllata sirmaway mana chayqa wachupi churaykuway, hinaspa pisi allpallawan qataykuway.

SIWAR: (Pampaman wikapaykun) Yanqam qaparkachanki, ñuqaqa rurasqaytaqa yachanim, upallayña. Risaqñam. Killamantañam kutimusaq. (Ripukun).

KINUWA: (Waqastin chinkaykuqta qawan, chaynachkaspa puñurqun). Huk killa ripurqun. Kinuwaqa chakrapi wañuypa patanpiña kaspan Pacha Mamata qayakullan.

KINUWA: Pacha Mamalláy, apakuway. Kay nanaymi wañuchiwachkan.

PACHA MAMA: (Uyarispa llakisqa kutichin) Kinuwachalláy pipa huchanpitaq kayna kachkanki. (Qawaspa marqarikuykun).

- KINUWA: Mamáy, uywawaqniymi mana uyarakuspa, qamkunata qipanchakurquspa, kaypi ñakarichiwachkan. Mamáy, yakunayawachkanmi.
- PACHA MAMA: Imaynanpitaq mana qayakamurqankichu.
- KINUWA: Uywaqniymi, killamanta kutimusaq nispa niwarqan; chaymi suyachkarqani. Chaytaqmi mana willakamurqanichu. (Kinuwaqa llakita samaykuspam Pacha Mamapa marqayninpí wañurqun).
- SIWAR: (Pisipay pisipay qispirqamun) Kinuwachalláy, kaypiñam kachkani (Mana allin kaqta musyaspan asuykun, hinaspa taspihan). Hampitam apamuchkayki upyaykuy kawsarinkim (Manaña rikchariptin waqakun.)
- APU TAYTA: (**Illapakunata** tuqyachistin, yana puyuntin, qapaq simiwan riman) Siwar, asurikuy, kuyasqay kinuwallyata wañunankama ñakarichirqanki, mana uyariqtukuspayki kayta rurraqanki. Pacha Mamapa kaqninkunawan rimanakuspam kawsaykunataqa uywana.
- SIWAR: (Waqastin) Taytalláy, pampachaykullaway.
- APU TAYTA: Chay huchaykiraykum kawsaykunata manaña tarpuya atinkiñachu, tukuy rurasqaykiqa kikiykimani chayamusunki. (Chikchi parata piñakuyninwan kachaykun) Siwar kunanmantam qunqasqa tiyanki, kinuwa Ayam kanki. (Siwarqa Aya kinuwaman tikrakurqun).

Ñawinchayta tukurquspañataq, hamuq ruraykunata qillqana maytuykipi kutichiy.

1. Ñawinchasqaykimanhina, ¿pikunataq qillqasqapi rikurichkan? Sutinkunata qillqay.
2. ¿Pikunawanmi willakuy qallarichkan?
3. ¿Pikunawanmi willakuy tukuchkan?
4. ¿Pitaq pantasqahina Siwarta rimapayarqan?
5. ¿Piwantaq Kinuwa ñakarichkaspa rimarqan?
6. ¿Maypitaq rimaqkuna rimanakuchkanku?
7. ¿Ima pachapim rimanakuchkanku?

8. ¿Imayna sunquyuqtataq Kinuwa Siwarta musyan?
9. ¿Hayka unaytaq rurasqankumanhina willakuypi rikuriq runakuna rimanakunku? Imanasqa.
10. Ñawinchasqayki, ¿munasqaykimanhinachu kasqa? Imanasqa.
11. ¿Ima rikchaq qillqasqataq kanman? Imaynanpi.
12. ¿Imaraykutaq kay qillqasqa qillqaq runa qillqanman karqan?
13. Saynata qillqasqamanhina tapukuykunata kutichiy.
 - ¿Imataq Kinuwapa ñakakuynin karqan?
 - ¿Imaraykutaq Siwar Kinuwata yachachinman karqan?
 - Qillqasqamanhina sapakama rimaqkuna imayna kasqanta, siqisqapi mañakuykunamanhina, tiqsichay.

Suti	Imayna kasqan
Siwar	
Kinuwa	
Apu tayta	

14. ¿Mayqin rimaqhinataq kayta munawaq? Imaynanpi.
15. ¿Imapaqtaq kayna rikchaq qillqasqakuna allin kanman?

Qipa ñawinchana*

Manaraq ñawinchachkaspa, qillqana maytuykipi, tapukuykunata kutichiy.

1. Hamutasqaykimanhina, imaynataraq ñawpa llaqtakuna amarantuta tarpunkuman karqan?
2. ¿Ayllunchikkunahinachuch Mihiku llaqtapi kiwichata tarpunkuman karqan?
3. ¿Imaraykutaq kay qillqasqata ñawinchanki?

* "Manam lliw chanka allpakanapichu kaynata rimanku, wakin llaqtakunapiqa ñawichay ninkum"

Kunaykunata rurastin yuyaywan ñawinchayta qallariy.

1. Uyarikuq simiwan amawtaykipa nisusqaykimanhina ñawinchay.
2. Kallpayuq simikunata taristin, hinallataq siqistin ñawinchay.

Mihiku ayllukunapi amarantu tarpusqankumanta

Qillqasqa allichaq: Yumar Karina Orosco Palomino.

Ñawpa Mihiku llaqtapi ayllukunaqa amarantu kawsay usyapipas parapipas wiñaq kaptinsi anchata kuyasqaku. Hinallataqsi Apukunapa kuyasqan kawsay kasqanrayku kuyakuywan sumaqta uywasqaku.

Awya Yala allpakunapiqa amarantu kawsayqa ancha kuyasqa rurus kasqa. Kay kawsaytaqa Astikakunas, Mayakunas 4 waranqa unay watakunapiraq uywaytaqa yacharqusqaku. Kay llaqtakunamantas amarantu uywayqa huk llaqtakunaman chayasqa. Kay kawsayqa chiraw pachakunapi wiñaqsi, hinasapas nisyu kallpachakuq mikuy kasqanraykus awqakunaman mikuchisqaku. Amarantu puka qilluniraq kasqanraykus intiwan tupachispa Aputahina qawasqaku.

Kay kawsaytaqa iskay rikchaq allpapis tarpusqaku: ñawpa kaqsi, allin llasaq ayllukuna, *chinampa* sutiyuq tarpuypis amarantutaqa chikllichisqaku (Mallkisqa). Hukninñataqsi para chayamuptinña, pampa quñi allpa chakrapi tarpusqaku. Sarapa, purutupa, lakawitipa, chawpinkunapis kay kawsaykunawan kuskata milkapi churasqaku.

Aswansi ñawpa ayllukunaqa chinampakunallapi amarantutaqa tarpusqaku. Chinampakunapiqa mallkikunatas chikllichisqaku, chaypaqsi takirata rurasqaku. Takiraqa suytunmanqa 20 taktikamas aypasqa, kinrayninmanñataqsi

1.50 taktiman haypasqa, uku sayayninñataqsi 10 pachakcha takti kasqa. Mallkikuna qispichinankupaqqqa quchamantas manachayqa mayu, pukyu qucharayaqmantas mituta hurquspanku takiraman huntachiqku. Chaymanta

waspirichispankus, uchuy tawa kuchuchakunata mitipi siqinku, chaytaqa Mihikupiqa “Chapinis” sutiyuqsi, kaypa chawpinpis quruntawan manachayqa rawkanawan uchkuta ruranku, hinaspa sapa uchkuchapi amarantu muhuta churanku. Chaymantañataq kawallupa akanwan qatasqaku.

Huk killamantaqa mallkikunañas chakraman astanapaqhinaña kasqa. Amarantu mallkichakunataqa hatun chakrakunapis tarpusqaku. Kunan punchawkamapas *chinampa* tarpuyaqa rurachkankuraqsi.

Ayllukuna amarantuwan apukunaman haywarikusqankuta rimanakusqankuta ispañulkuna yacharquspas tarpunankunatapas mikunankutapas amacharqusqaku. Chaynaptinsi Astikakunaqa ‘tzoalli’ sutiyuq tantata amarantumanta rurarquspanku Apunkunamanqa haywarikusqaku.

Ispaña runakuna, kay rurasqankuta musyarquspas llumpayta piñakusqaku, mana kasukuqkunata ñakakuyman chayachirqanku. Kayraykus manaña pipas manchakuymanta tarpuya mikuyta munarqankuñachu. Aswan karu chunyaq allpакunapi, mana ispañulkuna chayasqanpiqa, hinallas ayllukunaqa tarpukusqaku, hinallataq mikusqaku, paykunaraykullañas amarantuqa kunankama kawsakunraq.

Kaypi qimikusqa: <https://www.gob.mx/agricultura/articulos/amaranto-un-cultivo-ancestral-y-dealto-valor-nutricional?idiom=es#:~:text=El%20amaranto%20es%20de%20gran,la%20milpa%20y%20las%20chinampas>.

Ñawincharquspañataq qillqana maytuyki urapi tapuykunata qispichiy.

1. ¿Imamantataq willakuy rimachkan?
2. ¿Ima watapiraqta Astikakuna amarantu uywayta yacharqurqanku?
3. Ñawinchasqaykimanhina, ¿imataq *chinampa*?
4. ¿Hayka sayayniyuqtaq *chinampa*?
5. ¿Imapaqtaq *chinampa* allin?
6. ¿Imamantataq qillqasqa rimachkan?

7. Qillqasqamanhina, ¿imaynanpiraq chinampakunapi Mihiku ayllukuna tarpunman karqan?
8. ¿Imaynanpitaq wakin ayllukuna tarpunkupaq para chayanantaraq suyarqaku?
9. Ñawinchasqaykimanhina Mihiku llaqtapa amarantu tarpusqan, qichwa llaqtapa imayna tarpusqanwan imakunapitaq tinkun.
10. Mihiku llaqtapa amarantu imayna tarpusqantahina, ¿llaqtaykipi amarantuta tarpuwaqchu? ¿Imaynanpi?

Yachasqaymanta yuyaymanay

- Ruraykunata kusisqachu icha millasqachu qispichirqanki. Imaynanpi.
- Imakunatataq yacharqurqanki.
- Haypasqayki yachaykuna kawsayniykipaq, ¿allinchu kanman? Imaynanpi.
- Mayqin llamkay ruraypitaq aswan sasachakurqanki, imaynataq sasachakuya chinkachirqanki.
- Imanasqataq tarpuy ukupi Pacha Mamapa kaqninkunawan ayllukuna rimanakunman.

Simi qullqa:

saynata: teatro

awqa: guerrero

chiraw: sequia, hambruna

chunyaq: paraje solitario, desolado

taktim: metro

illapa: rayo

sirmay: esparcir

qallpa: tierra preparada

takira: rectángulo que sirve

para almácigos

mallki: almácigos

7

RURANA

PACHA MAMA QAWAY

Chirusqakunata allinta qawaspa tapukuykunata, qillqana maytuyki, kutichiy.

1. Chirusqapi runakuna imatataq rurachkanku.
2. Llaqtayki pi apukunaman haywakunkuchu.
3. Imaynanpitaq urqukunaman, apukunaman, Pacha Mamaman haywakuptinku wakin runakuna pinqanku.
4. Mama Pachaman, Intiman, Killaman, apukunaman mana haywakuqkunata ima niwaqtaq. Imanasqa.

Yacharqankichu.

Pacha Mamawan rimanakunapaqqa qaripas warmipas watapi tukuy ima quwasqanchiktas allinninta akllarispa haywarikuna. Payqa mañakusqayki, hawka kawsakuuniyki, hinallataq tukuy ima rurasqayki qispisqanpis, haywarikuuniyki chaskikusqanta yachaykachisunki.

RAYMIYPI ALLPA

Yachay Paqarimusqan.

Qichwa llaqtakunapi ayllukunapaqqa Pacha Mamanchikpa punchawninqa hatun raymim. Chaypim Mama Pacha, kuyakuywan uywawasqanchikrayku, lliw ayllukunaqa anchata riqsikuspanku, tukuy ima kawsaykuna qispisqanta kuyakuywan riqsiqhina kutichiqhina haywakunku. Kayna kachkaptinpas wakin runakunaqa wakin ayllukunaqa manañam Mama Pachataqa musyankuñachu, qawarinkuñachu. Aswanmi puramintita mana allinkunawan qachacharquspanku unqurqachinku.

Ñawpa ñawinchana*

Yachay haypana: Allpa qawaymanta hamutanapaq,
Mama Pacha raymiy manta rimaq qillqasqata ñawinchay.

Qillqasqapa chirusqankunatawan sutinta qawaspa, qillqana maytuykipi,
tapukuykunata kutichiy.

1. Qawasqaykimanhina, ¿imamantataq qillqasqa rimachkanman?
2. ¿Imaraykutaq qillqasqapi hatun warmi chirusqapi rikurin?
3. Qillqasqamanhina, ¿pitaq Mama Pacha?
4. ¿Ima rikchaq qillqasqaraq kanman?
5. ¿Imata munaspataq qillqasqata ñawinchanki?

Kamachikuykunamanhina ñawinchayta qallariy.

1. Musuq simikunata tarispaqa, qillqasqa nisqanmanhina niyninta tariy.
2. Qillqasqapa sapa rakikuynin imamanta rimasqanta musyastin ñawinchay.
3. Kallpayuq simikunata tarispa, qillqana maytuykipi qillqastin ñawinchay.

Mama Pachawanqa hawkam uywanakuna

Qillqasqa allichaq: Yumar Karina Orosco Palomino.

Kay watakunaqa ancha llakimanmi runakuna yaykurqunchik. Imapas
mana kaqninpi rurasqanchikraykum, Mama Pachanchikta llumpayta
unqrqachinchik, imaymana unquykunata rikurirqachimunku.
Allpanchiktam hukmanyarqachinchik. Pukyukunapas chinkachkanñam,

* "Manam lliw chanka allpakunapichu kaynata rimanku, wakin llaqtakunapiqa ñawichay ninkum"

waranqanpim kawsaykunaqa chinkayman purichkanku.
 Kawsaykunapa wasintam tuñichichkanchik. Imapas puchukay sunquyuqmi maymanpas runakuna winakuykunchik.
 Kurunawan sutichasqa kawsaypas allpanchik llumpay ñakachisqanchikraykum rikurirqamun. Paykunapas musuq wasita maskaspankum piñallaña wañuyman aparquwarqanchik.

Ñawsahinam purichkanchik. Qipa punchawkuna imapas rikurimunanta manam musyakunchikchu.

Chirusqa qawasqanchikmanhinaqa hatun hatun llaqtakunam wayranchikta llumpayta qachachanku. Chinukunawan rinhukunam millay wayrata rikurichichkanku. Kay suyunchikpipas ancha anchatam qilla hurquqkuna, urnu kañaqkuna wayrataqa qachachachkanku.

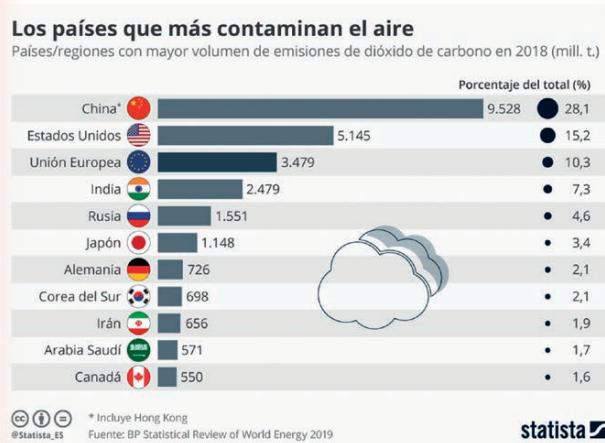
Chayna kachkaptinpas manam chirusqapi Piru hatun suyupa sutiñ rikurimunchu, kayna kaptinqa mayna qachaya kay hatun llaqtakunapi wayraqa tarikun. Manañachá riki tutapi quyllurtapas, killatas qawayta atisunñachu. Intipa kanchanpas anta antallañachá riki allpaman chayamunqa.

Runa masinchikkunawan mana hawka kawsayta yachasqanchikraykum imaymana wañuchikuq hampikunata, tuqyanakunata paqarichispa lliw pachata ñakayman aparqunchik. Chayraykum tiqsi muyupi muyuq wayrapas pasaypaq qachallaña tarikun. Uray rikchana qawasqanchikmanhinaqa pukawan llimpisqa suyukunam yakuta nisyuta qachachanku.

Qullqi mirachiy munasqanchikraykum Mama Pachapa llapa imankunata puchukayman rinchik. Chaymanhinam wayratapas allpatapas yakutapas qanracharqunchik.

Allpawan, yakuwan, uyawan, wayrawan runallapapas kanmanpashinam munasqanchikta ruranchik. Kay umayuqmi lliw runapas kanchik. Kayraykum tiqsi muyu nisyuta quñirikuchkan.

Ristianu runakunapa huchanpim imapas runapa muyuriqlanpi tarikun.

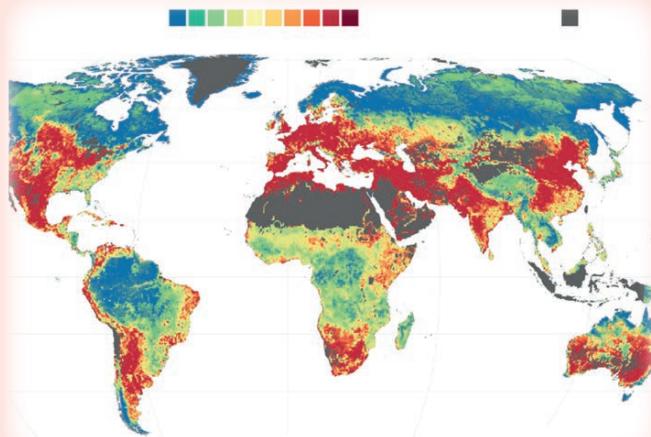

Runam imapapas sunqunhina rikurin. Paykunapa huchanpim pachanchikpi llapa ima kawsayta puchukayllaman rinchik. Ristiyankunapa taytachanmi, kaynata nirqan: “Qamkunapam kay allpa munasqaykichikta ruraychik”, nispa.

Tiqli muyuwan pacha hawka qawanakunanta munaspaqa huk kawsaykunawanpas uywanakusqanchiktam allinta musyakunanchik. Manam sapallanchikchu kanchik. Pachaqa lliwpa wasinmi manam runakunallapachu. Chaymi wakin kawsaykunawan hawka uywanakunanchik. Manam kawsay puchukayllapiqa kachwanchu. Lliw wasinchikpi kaq kusisqa kananpaqmi tayta mamanchikkunapa yachachiwasqanchikmanhina kawsananchik. Kawsayta wachastin, kawsayta paqarichistin, allpata wachachistin, uywakunata qawastin. Wañuy patapiña kachkaspanchikpas hamuq runakuna, uywakuna mikunanpaqmi tarpunanchik. Manam runakunallachu alliqniyuq kanchik; uywakunapas, sachakunapas, mayukunapas, allpapas, wayrapas, parapas alliqniyuqmi kanku.

Kaykunapi qimipakuspam kay wichina lluqsimun:

<https://www.bauldealgodon.es/vivir-en-armonia-con-la-naturaleza/> <https://radiocamaguey.wordpress.com/2019/10/22/el-medio-ambiente-un-espacio-para-convivir-en-armonia/> <https://es.statista.com/grafico/9662/emisiones-de-dioxido-de-carbono-por-paises-en-2018/> (contaminación del aire) https://elpais.com/sociedad/2019/08/20/actualidad/1566322372_387777.html (contaminación del agua) <https://cosmologa.wordpress.com/2010/04/13/convivir-con-la-madre-tierra-%E2%80%93-hacia-una-nueva-espiritualidad/>

Ñawinchayta tukurquspañataq, qillqana maytuyki pi hamuq ruraykunata mañakusqanmanhina kutichiy.

1. ¿Imaraykutaq runakuna Mama Pachata unqurqachinku?
2. ¿Pikunataq imaymana unquykunata rikurirqachimunku?

3. ¿Imaraykutaq kuruna kawsay unquy rikurirqamurqan?
4. Pacha Mama unquptin, ¿ima sasachakuykunataq rikurimun?
5. Kay qillqasqata, ¿imata munaspataq qillqaq qillqanman karqan?
6. Qillqasqamanhina, ¿imaraykutaq qillqaq chirusqakunata churanman karqan?
7. Huk chirusqamanhina, ¿ima llaqtakunataq llumpayta wayrata qachachanku?
8. Huk chirusqamanhina, ¿ima llaqtakunataq pisillata wayrata qachachanku?
9. Iskay chirusqamanhina, ¿mayqin suyukunapitaq yaku pisilla qachachasqa kachkan? Imanasqa chaynata ninki.
10. Iskay chirusqamanhina, ¿mayqin suyukunapitaq ancha qachachasqa tarikun?
11. “Allpawan, yakuwan, uywawan, wayrawan runallapapas kanmanpashinam munasqanchikta ruranchik”, ¿imaraykutaq qillqasqapi kaynata nin?
Imanasqa.
12. Musuq simikuna tarisqaykipa niyninta maskay, hinaspa huk rimaykunata qispichiy.
13. Qillqaq runapa qillqasqanpi rimasqanmanta, ¿ima ninkitaq? Imanasqa.
14. “Ristiyani runakunapa huchanpim imapas runapa muyuriqlanpi tarikun”, ¿imaynanpitaq qillqaq runa kaynata nin? Imanasqa.
15. ¿Pacha Mamanchik qachachaq runakunata ima niwaqtaq?
16. Qillqaq runahina kaspayki, ¿imaynatataq qam Mama Pacha qanrachasqankumanta qillqawaq karqan? Imanasqa.

Qipa ñawinchana*

Hamuq qillqasqata manaraq ñawinchachkaspa tapukuykunata kutichiy.

1. Qillqasqapa sutinmanhina, ¿imamantaraq qillqasqa rimachkanman?
2. Huk llaqtakunapi ñawpa ayllukuna, ¿imaynataraq Pacha Mamata chanichankuman karqan?
3. ¿Imapaqtaq qillqasqata ñawinchanki?

* "Manam lliw chanka allpakunapichu kaynata rimanku, wakin llaqtakunapiqa ñawichay ninkum"

Kunanñataq qatiq ruraykunata qispichistin ñawinchay.

1. Ñawpaqta sapallaykiraq ñawinchay.
2. Uyarikuq simiwan huknin masiykiwan yanapanakustin ñawinchay.
3. Ima nisqanpas mana sunquykimanhina kaptinqa waqtachanpi munasqaykita qillqay.
4. Mana riqsisqayki simikunata tarispa niyninta maskay.

“Ñuqanchikpam allpaqa, ñuqanchikpas allpapam kanchik” (I raki)

Qichwa simiman tikraq: Yumar Karina Orosco Palomino.

Suwamisu Qullana: Siyatli

“USA hatun suyu kamachikuqmi munayninta apachikamun, allpanchikkunatas rantiyta munan. Hatun kamachikuqqa kuyakuyninta hinallataq allin kananchikpaq munayninta apachikamun. Paypaqqa allinmi nisqan, aswanqa mana kuyawasqanchiktaqa payqa yachakunmi. Kayna kachkaptinpas munaynin mañakamuwasqanchiktaqa chaskisunmi, mana mañakusqanmanhina ruraptinchikqa pistulanwan hamuspam allpanchikta hapikuykunqaku”

USA hatun kamachikuq mañakusqantaqa, hatun qullana Siyatliqa chaskinmi. Imaynataq yuraq qarayuq wawqinchikkuna “Intipas parapas kachkanñam”, nispa, ninkuman. Rimasqayqa quyllurhinam, manam imatapas pakanchu. Imaynatataq hanay pachatapas, rupaytapas allpatapas rantinakuchwan. Kay qatuytaqa manam llaqtayqa riqsinchu. Kunankama wayrapa chirillanpas, yakupa kanchariylanpas mana ñuqaykupa kaptin, imaynataq qamkuna rantirquwankichikman. Pacha chayamuptinchá ñuqayku rimasaqku. Runaypaqqa Allpapa sapa kuchunmi Willka. Pinupa kanchariq sapa kichkanqa, sapa mayupa

patanpi aqunqa, sapa sacha sachapa llantunqa, sapa achikayayqa, sapa urupa waqayninqa, runaykunapa yuyaynippiqa yachaynippiqa llapallanmi willka kanku.

Yuraq runakuna mana ñuqaykuhina kasqankutaqa yachanikum. Paykunapaqqa ima rikchaq allpapas hina kaqlam, paykunaqa hawa runam, tutallan hamuspam allpamanta munasqanta hapikun. Allpaqa manam paninchu, awqanmi.

Hapirquspaqa hinallam ñawpaqman purin. Payqa taytanpa pampakusqan allpatapas saqinmi, manam imapas qukunchu. Chaynam taytanpa pampakusqan allpapas churinkunapa yurisqan allpakunapas qunqasqam kanku. Wiksanmi allpamanta mikurqunqa, hinasspam purunyasqa chaki allpata saqinqa. Llaqtankuqa puka aychayuq runapa ñawintaqa nanachinmi. Puka qara sallqa runa, upa kasqanraykuchushina mana uyarinchu, mana hamutanchu. Yuraq qarayuq runakunapa llaqtapiqa manam imapas hawkqa kanmanchu. Wampukunapa pawasqallantapas sachakunapa rapin wichisqantapas, may kuchu llaqtapipas manam uyariwaqchu. Icha sallqa upa kasqayraykuchu chaykunata mana musyanichu. Chaypaschá luqyasqankuqa rinriyta qaparkachan.

Ñuqaqa tapukunim: tutapuriq sumaq pisqusqa... takinta, inti wichiykuya qucha patanpi karyakunapa takisqanta runa mana uyariptinqa imataq kawsaypi qipan.

Puka qara runaqa, quchapa hawantakama wayra purispan llampu sukasqantam munan, hinallataq chawpi punchawpi, parawan allpa mayllasqa, wayratam muskiytam munan, mana chayqa pinupa asnayninwan chapukusqan, wayra muskiytam munan. Runapas uywapas sachapas hina kaq samayllatam muskinchik, kayraykum puka qara runapaqqa wayraqa ancha munay. Yuraq runapaqqa manachusmi chaykunaqa kanchu. Sapa punchaw, wañuq runahinam

asnayninta, qapaynintaqa mana musyakunchu.

Mañawasqanta chaskispayqa kaytam mañasaq: yuraq runaqa kay allpapi kawsaq uywakunatam wawqintahina qawanana. Sallqa runam kani, ñuqapaqqa manam huk ñanqa kanchu. Chayllatam riqsini.

Pampakunapim waranqantin wisunti ismusqanta rikuni. Makinawan purispanku pukllaqhinalla wañurqachispanku saqinku. Upa runam kani chaypaschá, makina purisqan wisuntimantaqa aswan chaniyuq kasqanta mana musyanichu. Wisuntitaqa mikunallapaqmi wañuchiniku. Mana uywakuna kaptin imaynataq runakuna kawsanman. Lliw uywakuna chinkaptinqa runakunach saqisqa almahina nunahina llakiwan purispan wañunman. Ima llakipas uywakunata hapiptinqa runakunatasapas hapinmi. Llapa imam hapinasqa tarikunchik. Llapa ima allpa kirichaqmi wawankunatasapas kirichanqa. Churinchikkunam tayta mamanku pinqaypi churakusqankuta qawarqanku. Llapa awqanchikkunam pinqaywan hapichikurqanku. Chayraykum atipachikusqanta llakiwan tikran, hinaspam qacha mikuykunawan rupaq upyanakunawan ukunkuta qanrachanku.

Ñawincharquspañataq qillqana maytuyki pi tapukuykunata kutichiy.

1. ¿Pitaq qillqasqata willakuchkan?
2. ¿Pikunataq willakuqpa allpankunata rantiyta munachkan?
3. Qillqasqamanhina, tayta Seatlepa runankunapaq, ¿imakunataq Willka kasqa?
4. Kay qillqasqa, ¿imaraykutaq qillqakunman karqan?
5. Qillqasqapi rimaq tayta, ¿imaraykutaq qara runakunamanta nisyuta riman?
6. Qillqasqamanhina siqipi tapukuykunata tupachispa qillqana maytuyki pi qillqay.

Qara runakuna, ćimaynatataq Pacha Mamata qawanku?	<i>Swamish ayllu</i> , puka qara runakuna, ćimaynatataq Pacha Mamata qawanku?

7. Mama Pacha qawaypi, anti suyu ayllukuna Swamish runakunawan, ćimakunapitaq rikchakun?
8. Qillqasqamanhina, qara runakuna puka qarayuq runakunapa allpan chiqnisqan, hamutasqaykimanhina, qampaq, ćallinchu kanman? Imaynanpi.
9. Tayta Seatle qillqasqanmanta, ćimatataq niwaq?

Yachasqaymanta yuyaymanay

.....

1. Mayqan qillqasqapitaq sasachakurqani. Imaynanpi.
2. Imaynataq chay sasachakuymanta lluqsirqanki.
3. Pacha Mama qawaymanta imatataq qillqasqakunawan yacharqunki.
4. Qillqasqakunawan yachasqayki imakunapitaq yanapasunkiman.

Simi quillqa:

chirwillá: infografía

karya: rana

yuriy: nacer

wachi: flecha

luqya: sonido

qachachay: contaminación

8

RURANA

APUKUNAPA YACHASQAN

**Qillqana maytuyki pi rikchanamanhina
tapukuykunata kutichiy.**

1. Rikchanapi qawasqayki apachitata ima simiwantaq sutichanku.
2. Rikchanapi qawasqayki apachitata maykunapitaq qawarqanki.
3. Kuraq runakunapa yachayninmanhina maykunapitaq apukuna yachanku.
4. Imaynanpitaq hawamanta hamuq runakuna apunchikkunapa wasinkuta tuñichirqanku.

Kayta yachaqankichu:

Qichwa ayllukunam apukunawan rimanankupaqqqa wakakunata rurasqaku. Sapa Apupaqsi huk wakata rurasqaku; chaynas Intipaq, Killapaq, yakupaq, Wamanipaq, Pumapaq, Amarupaq, ritipaq, wayrapaq hinallataq parapaqpas wakan kasqa. Kay wakakunamanqa ancha yupaychaywansi yaykuna kasqa, hinallataq yachaq runallas haywarikuq qupuq yaykuq kasqa.

WAKAKUNAPA WASIKUNA

Yachay paqarimusqan.

Ispaña runakuna allpanchikkunaman yaykumuspankum qichwa runakunapa tukuy imapi iñiyninta chinkachiyta munarqanku.

Chaymi Apukunawan rimanakunanku wasita tuñirqachirqanku wakintaqa chinkarqachirqanku.

Chaymi qichwa allpapi qipa wiñaq runakunaqa, waka ima kasqanta mana yachankuñachu. Mama Pachawan, Apukunawan, quyllurkunawan rimaytapas yachankuchu. Aswanmi “kaykunapi iñiyqa saqrakunapi iñiyimi”, nispa ninku.

Ñawpa ñawinchana*

Yachay haypana: Hawa iñiykuna iñiyninchik sarupasqankumanta pinqaqhina yachay rimasqata ñawinchay.

Qillqasqapi chirukunata hinallataq pukawan qillqasqakunata qawaspallaraq, qillqana maytuykipli, hamuq tapukuykunata kutichiy.

1. Qillqasqapa chirusqanmanhina, ¿imamantataq qillqasqa rimachkanman?
2. ¿Imatataq wakakunamanta yachanki?
3. ¿Imaraykutaq qillqasqata ñawinchanki?
4. ¿Imayna sunquyuqraq qillqaq runa qillqanman karqan?
5. ¿Imata munaspataq qillqaq runa qillqasqata qillqanman karqan?

Kunanñataq qillqana maytuykipli tapukuykunata kutichiy.

1. ¿Imamantaraq qillqaq runa rimayta munachkan? Imanasqa.
2. ¿Imakunapi hapipakuspataq rimasqan iñinaykipaq rimapayasuchkanki?
3. Qillqasqapa waqtanpi tapukuykunata kutichistin ñawinchay.
4. Qillqasqa ima nisqanta huk qillqasqakunawan tupachistin ñawinchay.
5. Siquiwi qillqasqa mañakusqanta yusallapi hurqustin ñawinchay.

Yachay rimasqa.

*Huk rikchaq qillqasqa.
Imamantapas
yachaykunapi,
runakunapa,
maytukunapa nisqanpi
qimipakustin amachay.*

* "Manam lliw chanka allpakunapichu kaynata rimanku, wakin llaqtakunapiqa ñawichay ninkum"

Mapuchi ayllupa iñisqanmanta

Qillqaq: Yumar Karina Orosco Palomino

Ispaña runakunaqa iñiyninkupi llaqtanchik iñinantam munarqanku. Chaytam maskarqanku. Kaypaqmi iñiyninchikkuna chinkachiya munaspanku Wakanchikkunata apachitanchikkunata mallkinchikkunata kuchpachirqanku, kuraq Apunchikkunata chinkachirqanku.

Imatataq Ispaña
runakuna
Apunchikkuna
chinkachinankupaq
rurraqanku.

XVI pachak watapim, 100 watata Ispaña kurakuna huk umalla Qichwa llaqtapa iñiyninta chinkachinankupaq tuta punchaw llamkarqanku. Mana samarispa llamkachkaptinkupas manam Parya Qaqa hinaspia Illapa Apukuna chinkachiya atirqankuchu. Ñawpa tayta mamanchikkunaqa hinallam kay Apukunaman haywakuchkarqanku.

Kayta qawaspankum kurakunaqa XVII pachak watapi kimsa kutikama Apukuna, illakuna taqwiq lluqsirqanku. Ñawpaqtam 1609 watamanta 1619 watakama karqan. Chaymantataqmi, 1625 watamanta 1626 watakama kasqa. Tukuyninpitaqmi 1641 watamanta 1671 watakama kasqa. Kaypim ichaqa munasqankuta tarirqurqanku.

Layqakunata, yachaqkunata kikana wasipi wichqarqurqankupas wañurqachirqankupas. Kaypaqmi llaqtan llaqtan purispanku watukuqhinalla hapirqanku. Kayna watukuspankum Apunkunata illapankunata allin allinta riqsinankukama llaqtapi qipaspanku puchukarqurqanku. Watukuqkunaqa llaqtapa siminta mana pantanankupaqmi allinta uyarinanku karqan.

Ispaña kurakuna llaqtanchikpa iñiyninta maynataña puchukayta munaptinkupas hinallam rurayninchikpi sapa punchaw kawsakurqan. Qichwa llaqtanchikqa manam Ispaña llaqtamanta hamuq yachayninkunataqa chaynallaqa chaskiyta munarqankuchu aswanmi rurasqanchikpi nisyuta sapichakurqanchik. Huk rikchaq haywakuykunatam rikurichirqanchik. Manañam wakakunallapiñachu Apunchikkunawan rimanakurqanchik. Pakisqa illakunawan uchuychalla kasqanraykum pakallapi rimanakurqanchik. Mana rikchayniyuq rumichakunapas llaqtanchikpaqqqa kallpayuq willkakunam

karqanku. Kaytaqa upa ispañulkunaqa manam musyakurqankuchu. “Hisukutam, Santa Maryatam, Santu Tumastam mañakuchkayku”, nispankum upakunatahina iñichiwarqanchik. Aswan manayá paykunawanchu rimarqankuqa, Apukunawanmi sunqullankupi rimanakurqanku. Kurakunaqa Hisukupa chakinpi qunqurisqata qawawaspanchikmi kusisqa karqanku, “ñam iñiyninchikman sunqunkuta tikrarqunchikña”, niqkum. Kunanqa manañam chaynachu kanchik. Yaqa XVII pachak wata tukuytañam muyurqachiwarqanchik.

Ispaña runakuna rurasqankuqa llaqtanchikpa iñiynintam nisyuta iquyarqachirqan, aswan manam puchukayta tukurqankuchu,

Imatataq Ispaña runakuna maskarqanku.

chaymi kunankamapas Apunchikkunaman, Mama Pachanchikman, Intimam, illaman, mayuman, quchaman ima hinalla haywakunchikraq. Ristiyano risullawanña rimapayaspapas hinallam Apunchikkunaman rimapayanchik.

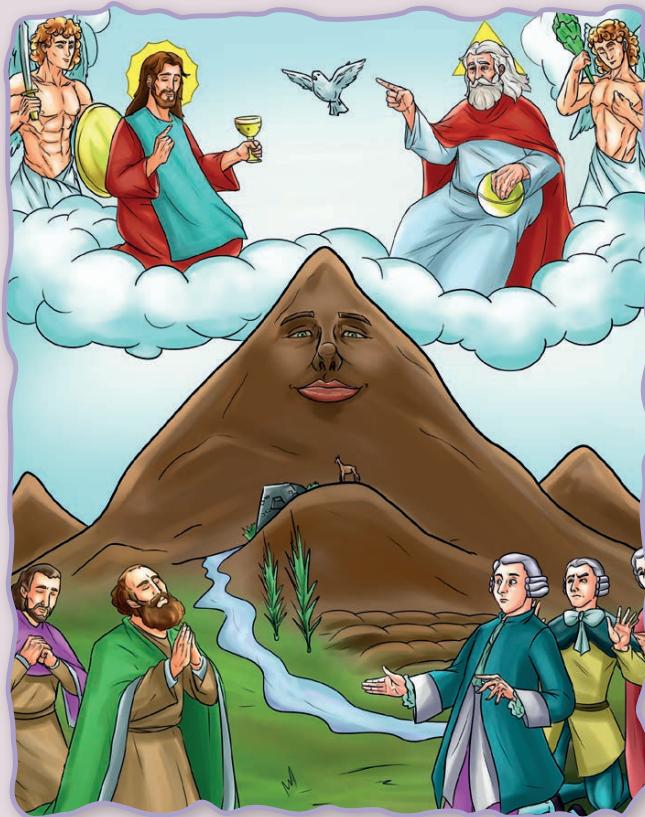
Ispaña runakunapa sunqunpiqa uytunpiqa manayá Apukuna, apachitakuna, Parya Qaqa, Illapa chinkachiyllatachu maskarqanku. Paykunaqa wakakunapa tiyasqan allpakuna hapikuytam munarqanku; quri, qullqi munasqankuraykum illapakunatapas wañuchiyya maskarqanku.

Kaykunapim qillqasqa paqarichinapaq qillqaq qimikurqan:

<https://educated.fundaciontelefonica.com.pe/sites/virreinato-peru/extidolatrias.htm>

<https://journals.openedition.org/nuevomundo/3346?lang=es>

<http://www.memoriachilena.gob.cl/602/w3-article-97368.html>

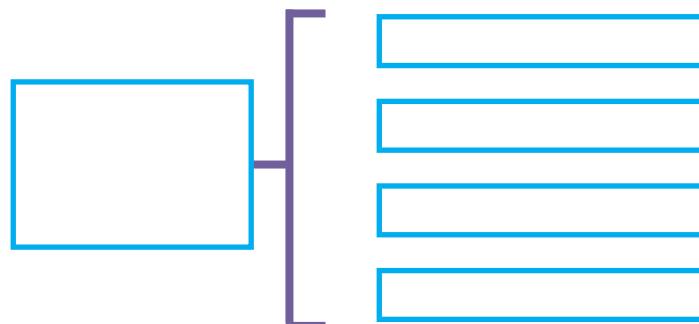

Urapi ruraykunata mañakusqanmanhina qillqana maytuykipi kutichiy.

1. ¿Imata munaspankutaq Ispaña runakuna tuta punchaw llamkarqanku?
2. ¿Apukunachu, wakunachu icha Ispaña kurakunachu
Parya Qaqawan Illapa karqanku?
3. Qillqasqamanhina, ¿hayka kutitataq hinaspa ima
watakunapitaq Ispaña kurakuna Illapa hapiq
lluqsirqanku?
4. ¿Maykunapitaq wakakuna tarikun?
5. Qillqasqamanhina, ¿imataq wakakuna kasqa?
6. Ispañulkuna, Apukunapi iñiy chinkananpaq,
¿imakunatataq rurasqaku?
7. Qillqasqamanhina, “upa ispañulkunaqa manam musyakurqankuchu”,
¿imanasqataq nispa nin?
8. Qillqana maytuykipi hamuq siqisqatahina ruraspayki, kuraq
rimayninkunapi qillqasqata chintichiy.

ñawpa
qipa
kunan
tukuyta
chinkachiyta
kallpachachiyta
haywakunku
killaman
Intiman

9. Ñawpaq, llaqta masinchikkuna, pakisqa illakunawan uchuchalla
kasqanrayku, ¿imanasqataq pakallapi rimanakurqanku?
10. Mama Pachanchikman, Intimam, Killaman, mayuman, quchaman,
¿imanasqataq ima hinalla haywakunchikraq?
11. Qillqaqpa qillqasqanmanta, ¿imatataq niwaq?

Qipa ñawinchana*

Manaraq ñawinchachkaspa, qillqana maytuykipi, tapukuykunata kutichiy.

1. Qillqasqapa sutinmanhina, ɔimamantataq qillqasqa rimachkanman?
2. Ñawpaq 7 ruranapi qillqasqawan, ɔimakunapiraq tupachkanman?
3. Hamutasqaykimanhina, wakakunata, apachitakunata huk llaqtakunapi, ɔimaynaraqmi uywankuman?
4. ɔImata munaspataq qillqasqata ñawinchanki?

Kunaykunata rurastin, tukuy kallpaykiwan urapi qillqasqata ñawinchay.

1. Uyarikuq simiwan amawtaykipa nisusqaykimanhina ñawinchay.
2. Mana riqsisqayki simita tarispaqa siqiy, hinaspa niyninta maskaspa qillqana maytuykipi qillqay.

“Ñuqanchikpam allpaqa, ñuqanchikpas allpapam kanchik” (II raki)

Kastilla simimanta tikramuq: Yumar Karina Orosclo Palomino.

Tayta Seatle, Swamish ayllu umalliq

Allpayku manaña kaptinqa,
kawsakuuniyku tukunankama
maypi yachanaykupas imañataq
qukuwankuman. Kay pachapi
manañam imañapas llumpayqa
qipanñachu. Iskay kimsa
punchawmantaqa, iskay kimsa
puquy mitamantaqa, sacha

* “Manam lliw chanka allpakunapichu kaynata rimanku, wakin llaqtakunapiqa ñawichay ninkum”

ukunkunapi purisqanku, tukuy ima sasawan maskasqankupas qunqaypis qipanqa; aswanchá hatun ayllukunapa churinkunaña, huk kuti hatun kallpasapa runakunapa pampakusqan wasipa chimpanpi sayaspanku, manaña ñakakunqakuñachu.

Yachayniykuqa huk niraqmi, paykunawanqa manam anchataqa tinkunchu, ichapas qara runakuna yachanankupaq punchawpas kanmanraq. Apuykuqa, paykunapaqpas kikin Apullam. Ichaqa, paykunaqa Apuykutaqa uywahinatam qawachkanku. Allpayku hapikuya munasqaykitahinach Apuykutapas hapikuya munachkankichik. Nisqayki, chay ruraytaqa qamqa manam atiwaqchu. Payqa runapa Apunmi, kuyakuyninqa hinallam yuraq qara runapaqpas puka qara runapaqpas. Payqa kay allpataqa kuyakunmi. Allpa kirichayqa paqarichiqnin ancha chiqniymi kapun.

Ichayá Awya Yala ayllukuna manaraq tukuchkaptin qara runakuna chinkanman. Hinallayá puñunaykita qachachachkay, qanrachasqaykipi puñunaykipaq punchaw kanqam. Lliw witarakunata/wisuntikunata wañurqachiptinku, lliw sallqa uywakunata sillarquptinku, chaymanta sachakuna mana qawasqa, uchkunkunapi runallaña asnaptinqa, rimaysapa yuraq warmikuna urqukunata wampurquptinqa, imataq kanqa. Maypitaq sachakuna: chinkasqa kapun. Maypitaq anka: chinkasqa kapun. Wiñaypaq wiñaqta chinkachisunchik. Uywa hapiypas quillurqun. Wayrahina kallpaypas chinkarqun. Kawsayqa wiñaypaq ripukun; chaymanta qipamanqa kawsapakuytas qallarisunchik.

Qara runakuna ima musqusqanta yachaspaqa, ichayá munasqankuta haypachwanpas. Imatayá chirí mita pachakunapi churinkunata rimapayanku. Ima munaykunawanyá achikyayta qawanankupaq ñutqunkuta qachachanku. Aswan ñuqaykuqa sallqa upam kasqaniku. Qara runakunapa munasqankuqa pakasqmam ñuqaykupaqqapqa kapun. Pakarayasqa kaptinmi ñuqaykuqa ñanniykuta qatisaqku. Ñuqaykuqa arí nispaykuqa, maypi yachanayku allparakiy munasqankuta takyachinallapaqchá. Ichayá chaypiqa as punchaw kapuwashqanchikkama kawsachwan, chaytam munanchik.

Manaña huk puka qara runa kay allpakuñapi kaptinpas, hinaska
urqukuñapa, wayqukuñapa, mayukuñapa, puriq puyupa llantunhinallaña
yuyayniñ kaptinpas, kay allpakuñapas llaqtaypa kallpanpas hinallañ
tarikuñqa.

Paqariq wawahina mamañpa sunqun pum pumyasqanta kuyasqanhinam
llaqtayqa nisyuta allpata kuyan. Ñuqayku allpaykuta paykunaman
qaturquptiykuqa ñuqaykuñinach nisyuta kuyanankuraq. Ñuqaykuñinach
qawananku. Imaya quaqaykuta hinallaç makinkupi allpapa yuyayninta
takyachinqaku. Hinaska tukuy kallpankuwanchá, lliw munayninkuwanchá
churinkupaq amachanqaku. Taytachahinach lliw kuyasqanchikhinach
qamkuñapas allpata kuyankichik.

Ñuqaykuqa Kaytam yachaniku: Apuykuqa llapam kawsaqkunaña Apunkum.
Paypaqqa kay allpaqa ñawinhinam, Chaymi qara runakunaqa kay
yachaykunamantaqa mana rakikunmanchu, mana ayqirikunmanchu.

—*Tayta Noah Seatle, Suwamisu ayllu umalliq SEATTLE (EE. UU.)*—

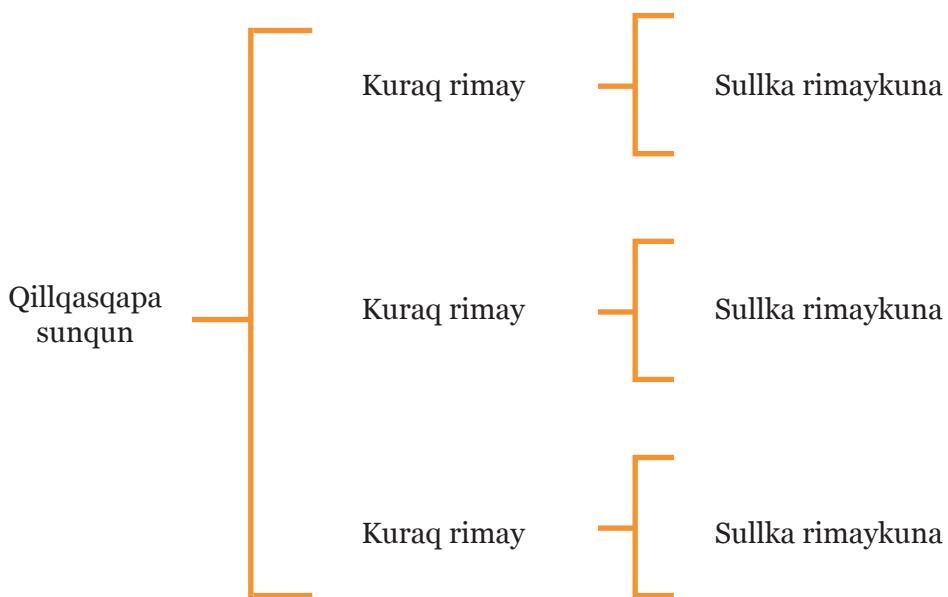
Ñawincharquspaykiñataq, qillqana maytuykipi tapukuykunata kutichiy.

1. Iskay kimsa punchawmantaqa, iskay kimsa puquy mitamantaqa, sacha
ukunkunañpi purisqanku, ¿pikunataq nispa nin?
2. ¿Pikunataq puka qara runakuñapa apunkunata uywatahina qawanku?
3. Hamuq qillqasqawan, imatataq tayta Seatle niyta munawachkanchik.
Allinta hamutaspa qillqana maytuykipi kutichiy.

*“Allpayku hapikuyta munasqaykitahinas Apuykutapas hapikuyta
munachkanki. Nisqayki, chay ruraytaqa qamqa manam atiwaqchu.
Payqa runapa Apunmi, kuyakuyninqa hinallañ qara runapaqpas puka
qara runapaqpas.”*

4. Qillqasqamanhina, ¿hatun ayllukunañpa churinkuna qipa kutiman imatataq
ruranqaku?

5. Qawasqayki siqisqatahina qillqana maytuykipi siqispayki, mañakusqanmanhina ñawinchasqayki qillqasqamanta hurquspa qillqay.

6. Tayta Seatlepa nisqanmanhina, ñimaynahinataq llaqtan allpata kuyasqa?
7. Tayta Seatlepa willakusqanpi, “allpakunawan llaqtaypa kallpanwanqa hina kaqlam tarikunqa”, ñimaraykutaq nispa nirqan?
8. Imaynataq kay qillqasqata ñawinchaspa tarikurqanki. Imanasqa.
9. ¿Kay qillqasqapi yachaykuna ima sasachakuykunatataq allichanman?

Simi quillqa:

chakana: cruz

chanichay: valorar

haywarikuy: ofrenda de

iñiy: creer, fe

mita: época, tiempo, turno

musqu: sueño, ángel, venerar, honrar

ñutqu: médula, seso, cerebro

siqiwi: afiche

waka: lugar sagrado

wisunti: bisonte

witara: nacer

yupaychay: respetar

yusa: frase

Simi taqi

allichasqa siqi: organizador visual.	iñiy: creer, fe.
kallpachakuy: fuerza, animo.	isku: cal.
awqakuna: guerreros.	karya: rana.
chakana: cruz.	luqya: sonido.
chanichay: valorar.	mallki: almácigos.
chiraw: sequia, hambruna.	mita: época, tiempo, turno.
chirwilla: infografía.	musquy: sueño.
chunyaq: paraje solitario, desolado.	ñupuy: curtir.
chutaya: caricatura.	ñutqu: médula, seso, cerebro.
hatun tayta: abuelo.	qachachay: contaminación.
haywarikuy: ofrenda de.	qallpa: tierra preparada.
illapa: rayo.	qimima: texto argumentativo.

Simi taqi

rantikuy: vender/comprar.

wisunti: bisonte

qatuy: negocio.

witara: nacer.

saynata: teatro.

yupaychay: respetar.

siksiy: raspar.

yuriy: nacer.

siqiwi: afiche.

yusa: frase.

sirmay: esparcir.

takira: un rectángulo que

sirve para almácigos.

takti: metro.

wachi: flecha.

waka: lugar sagrado.

wichina: texto expositivo.

CARTA DEMOCRÁTICA INTERAMERICANA

I La democracia y el sistema interamericano

Artículo 1

Los pueblos de América tienen derecho a la democracia y sus gobiernos la obligación de promoverla y defenderla. La democracia es esencial para el desarrollo social, político y económico de los pueblos de las Américas.

Artículo 2

El ejercicio efectivo de la democracia representativa es la base del estado de derecho y los regímenes constitucionales de los Estados Miembros de la Organización de los Estados Americanos. La democracia representativa se refuerza y profundiza con la participación permanente, ética y responsable de la ciudadanía en un marco de legalidad conforme al respectivo orden constitucional.

Artículo 3

Son elementos esenciales de la democracia representativa, entre otros, el respeto a los derechos humanos y las libertades fundamentales; el acceso al poder y su ejercicio con sujeción al estado de derecho; la celebración de elecciones periódicas, libres, justas y basadas en el sufragio universal y secreto como expresión de la soberanía del pueblo; el régimen plural de partidos y organizaciones políticas; y la separación e independencia de los poderes públicos.

Artículo 4

Son componentes fundamentales del ejercicio de la democracia la transparencia de las actividades gubernamentales, la probidad, la responsabilidad de los gobiernos en la gestión pública, el respeto por los derechos sociales y la libertad de expresión y de prensa. La subordinación constitucional de todas las instituciones del Estado a la autoridad civil legalmente constituida y el respeto al estado de derecho de todas las entidades y sectores de la sociedad son igualmente fundamentales para la democracia.

Artículo 5

El fortalecimiento de los partidos y de otras organizaciones políticas es prioritario para la democracia. Se deberá prestar atención especial a la problemática derivada de los altos costos de las campañas electorales y al establecimiento de un régimen equilibrado y transparente de financiación de sus actividades.

Artículo 6

La participación de la ciudadanía en las decisiones relativas a su propio desarrollo es un derecho y una responsabilidad. Es también una condición necesaria para el pleno y efectivo ejercicio de la democracia. Promover y fomentar diversas formas de participación fortalece la democracia.

II La democracia y los derechos humanos

Artículo 7

La democracia es indispensable para el ejercicio efectivo de las libertades fundamentales y los derechos humanos, en su carácter universal, indivisible e interdependiente, consagrados en las respectivas constituciones de los Estados y en los instrumentos interamericanos e internacionales de derechos humanos.

Artículo 8

Cualquier persona o grupo de personas que consideren que sus derechos humanos han sido violados pueden interponer denuncias o peticiones ante el sistema interamericano de promoción y protección de los derechos humanos conforme a los procedimientos establecidos en el mismo. Los Estados Miembros reafirman su intención de fortalecer el sistema interamericano de protección de los derechos humanos para la consolidación de la democracia en el Hemisferio.

Artículo 9

La eliminación de toda forma de discriminación, especialmente la discriminación de género, étnica y racial, y de las diversas formas de intolerancia, así como la promoción y protección de los derechos humanos de los pueblos indígenas y los migrantes y el respeto a la diversidad étnica, cultural y religiosa en las Américas, contribuyen al fortalecimiento de la democracia y la participación ciudadana.

Artículo 10

La promoción y el fortalecimiento de la democracia requieren el ejercicio pleno y eficaz de los derechos de los trabajadores y la aplicación de normas laborales básicas, tal como están consagradas en la Declaración de la Organización Internacional del Trabajo (OIT) relativa a los Principios y Derechos Fundamentales en el Trabajo y su Seguimiento, adoptada en 1998, así como en otras convenciones básicas afines de la OIT. La democracia se fortalece con el mejoramiento de las condiciones laborales y la calidad de vida de los trabajadores del Hemisferio.

III

Democracia, desarrollo integral y combate a la pobreza

Artículo 11

La democracia y el desarrollo económico y social son interdependientes y se refuerzan mutuamente.

Artículo 12

La pobreza, el analfabetismo y los bajos niveles de desarrollo humano son factores que inciden negativamente en la consolidación de la democracia. Los Estados Miembros de la OEA se comprometen a adoptar y ejecutar todas las acciones necesarias para la creación de empleo productivo, la reducción de la pobreza y la erradicación de la pobreza extrema, teniendo en cuenta las diferentes realidades y condiciones económicas de los países del Hemisferio. Este compromiso común frente a los problemas del desarrollo y la pobreza también destaca la importancia de mantener los equilibrios macroeconómicos y el imperativo de fortalecer la cohesión social y la democracia.

Artículo 13

La promoción y observancia de los derechos económicos, sociales y culturales son consustanciales al desarrollo integral, al crecimiento económico con equidad y a la consolidación de la democracia en los Estados del Hemisferio.

Artículo 14

Los Estados Miembros acuerdan examinar periódicamente las acciones adoptadas y ejecutadas por la Organización encaminadas a fomentar el diálogo, la cooperación para el desarrollo integral y el combate a la pobreza en el Hemisferio, y tomar las medidas oportunas para promover estos objetivos.

Artículo 15

El ejercicio de la democracia facilita la preservación y el manejo adecuado del medio ambiente. Es esencial que los Estados del Hemisferio implementen políticas y estrategias de protección del medio ambiente, respetando los diversos tratados y convenciones, para lograr un desarrollo sostenible en beneficio de las futuras generaciones.

Artículo 16

La educación es clave para fortalecer las instituciones democráticas, promover el desarrollo del potencial humano y el alivio de la pobreza y fomentar un mayor entendimiento entre los pueblos. Para lograr estas metas, es esencial que una educación de calidad esté al alcance de todos, incluyendo a las niñas y las mujeres, los habitantes de las zonas rurales y las personas que pertenecen a las minorías.

IV Fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática

Artículo 17

Cuando el gobierno de un Estado Miembro considere que está en riesgo su proceso político institucional democrático o su legítimo ejercicio del poder, podrá recurrir al Secretario General o al Consejo Permanente a fin de solicitar asistencia para el fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática.

Artículo 18

Cuando en un Estado Miembro se produzcan situaciones que pudieran afectar el desarrollo del proceso político institucional democrático o el legítimo ejercicio del poder, el Secretario General o el Consejo Permanente podrá, con el consentimiento previo del gobierno afectado, disponer visitas y otras gestiones con la finalidad de hacer un análisis de la situación. El Secretario General elevará un informe al Consejo Permanente, y éste realizará una apreciación colectiva de la situación y, en caso necesario, podrá adoptar decisiones dirigidas a la preservación de la institucionalidad democrática y su fortalecimiento.

Artículo 19

Basado en los principios de la Carta de la OEA y con sujeción a sus normas, y en concordancia con la cláusula democrática contenida en la Declaración de la ciudad de Quebec, la ruptura del orden democrático o una alteración del orden constitucional que afecte gravemente el orden democrático en un Estado Miembro constituye, mientras persista, un obstáculo insuperable para la participación de su gobierno en las sesiones de la Asamblea General, de la Reunión de Consulta, de los Consejos de la Organización y de las conferencias especializadas, de las comisiones, grupos de trabajo y demás órganos de la Organización.

Artículo 20

En caso de que en un Estado Miembro se produzca una alteración del orden constitucional que afecte gravemente su orden democrático, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá solicitar la convocatoria inmediata del Consejo Permanente para realizar una apreciación colectiva de la situación y adoptar las decisiones que estime convenientes. El Consejo Permanente, según la situación, podrá disponer la realización de las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática. Si las gestiones diplomáticas resultaren infructuosas o si la urgencia del caso lo aconsejare, el Consejo Permanente convocará de inmediato un período extraordinario de sesiones de la Asamblea General para que ésta adopte las decisiones que estime apropiadas, incluyendo gestiones diplomáticas, conforme a la Carta de la Organización, el derecho internacional y las disposiciones de la presente Carta Democrática. Durante el proceso se realizarán las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática.

Artículo 21

Cuando la Asamblea General, convocada a un período extraordinario de sesiones, constate que se ha producido la ruptura del orden democrático en un Estado Miembro y que las gestiones diplomáticas han sido infructuosas, conforme a la Carta de la OEA tomará la decisión de suspender a dicho Estado Miembro del ejercicio de su derecho de participación en la OEA con el voto afirmativo de los dos tercios de los Estados Miembros. La suspensión entrará en vigor de inmediato. El Estado Miembro que hubiera sido objeto de suspensión deberá continuar observando el cumplimiento de sus obligaciones como miembro de la Organización, en particular en materia de derechos humanos. Adoptada la decisión de suspender a un gobierno, la Organización mantendrá sus gestiones diplomáticas para el restablecimiento de la democracia en el Estado Miembro afectado.

Artículo 22

Una vez superada la situación que motivó la suspensión, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá proponer a la Asamblea General el levantamiento de la suspensión. Esta decisión se adoptará por el voto de los dos tercios de los Estados Miembros, de acuerdo con la Carta de la OEA.

V La democracia y las misiones de observación electoral

Artículo 23

Los Estados Miembros son los responsables de organizar, llevar a cabo y garantizar procesos electorales libres y justos. Los Estados Miembros, en ejercicio de su soberanía, podrán solicitar a la OEA asesoramiento o asistencia para el fortalecimiento y desarrollo de sus instituciones y procesos electorales, incluido el envío de misiones preliminares para ese propósito.

Artículo 24

Las misiones de observación electoral se llevarán a cabo por solicitud del Estado Miembro interesado. Con tal finalidad, el gobierno de dicho Estado y el Secretario General celebrarán un convenio que determine el alcance y la cobertura de la misión de observación electoral de que se trate. El Estado Miembro deberá garantizar las condiciones de seguridad, libre acceso a la información y amplia cooperación con la misión de observación electoral. Las misiones de observación electoral se realizarán de conformidad con los principios y normas de la OEA. La Organización deberá asegurar la eficacia e independencia de estas misiones, para lo cual se les dotará de los recursos necesarios. Las mismas se realizarán de forma objetiva, imparcial y transparente, y con la capacidad técnica apropiada. Las misiones de observación electoral presentarán oportunamente al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, los informes sobre sus actividades.

Artículo 25

Las misiones de observación electoral deberán informar al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, si no existiesen las condiciones necesarias para la realización de elecciones libres y justas. La OEA podrá enviar, con el acuerdo del Estado interesado, misiones especiales a fin de contribuir a crear o mejorar dichas condiciones.

VI Promoción de la cultura democrática

Artículo 26

La OEA continuará desarrollando programas y actividades dirigidos a promover los principios y prácticas democráticas y fortalecer la cultura democrática en el Hemisferio, considerando que la democracia es un sistema de vida fundado en la libertad y el mejoramiento económico, social y cultural de los pueblos. La OEA mantendrá consultas y cooperación continua con los Estados Miembros, tomando en cuenta los aportes de organizaciones de la sociedad civil que trabajan en esos ámbitos.

Artículo 27

Los programas y actividades se dirigirán a promover la gobernabilidad, la buena gestión, los valores democráticos y el fortalecimiento de la institucionalidad política y de las organizaciones de la sociedad civil. Se prestará atención especial al desarrollo de programas y actividades para la educación de la niñez y la juventud como forma de asegurar la permanencia de los valores democráticos, incluidas la libertad y la justicia social.

Artículo 28

Los Estados promoverán la plena e igualitaria participación de la mujer en las estructuras políticas de sus respectivos países como elemento fundamental para la promoción y ejercicio de la cultura democrática.

El Acuerdo Nacional

El 22 de julio de 2002, los representantes de las organizaciones políticas, religiosas, del Gobierno y de la sociedad civil firmaron el compromiso de trabajar, todos, para conseguir el bienestar y desarrollo del país. Este compromiso es el Acuerdo Nacional.

El Acuerdo persigue cuatro objetivos fundamentales. Para alcanzarlos, todos los peruanos de buena voluntad tenemos, desde el lugar que ocupemos o el rol que desempeñemos, el deber y la responsabilidad de decidir, ejecutar, vigilar o defender los compromisos asumidos. Estos son tan importantes que serán respetados como políticas permanentes para el futuro.

Por esta razón, como niños, niñas, adolescentes o adultos, ya sea como estudiantes o trabajadores, debemos promover y fortalecer acciones que garanticen el cumplimiento de esos cuatro objetivos que son los siguientes:

1. Democracia y Estado de Derecho

La justicia, la paz y el desarrollo que necesitamos los peruanos sólo se pueden dar si conseguimos una verdadera democracia. El compromiso del Acuerdo Nacional es garantizar una sociedad en la que los derechos son respetados y los ciudadanos viven seguros y expresan con libertad sus opiniones a partir del diálogo abierto y enriquecedor; decidiendo lo mejor para el país.

2. Equidad y Justicia Social

Para poder construir nuestra democracia, es necesario que cada una de las personas que

conformamos esta sociedad, nos sintamos parte de ella. Con este fin, el Acuerdo promoverá el acceso a las oportunidades económicas, sociales, culturales y políticas. Todos los peruanos tenemos derecho a un empleo digno, a una educación de calidad, a una salud integral, a un lugar para vivir. Así, alcanzaremos el desarrollo pleno.

3. Competitividad del País

Para afianzar la economía, el Acuerdo se compromete a fomentar el espíritu de competitividad en las empresas, es decir, mejorar la calidad de los productos y servicios, asegurar el acceso a la formalización de las pequeñas empresas y sumar esfuerzos para fomentar la colocación de nuestros productos en los mercados internacionales.

4. Estado Eficiente, Transparente y Descentralizado

Es de vital importancia que el Estado cumpla con sus obligaciones de manera eficiente y transparente para ponerse al servicio de todos los peruanos. El Acuerdo se compromete a modernizar la administración pública, desarrollar instrumentos que eliminen la corrupción o el uso indebido del poder. Asimismo, descentralizar el poder y la economía para asegurar que el Estado sirva a todos los peruanos sin excepción. Mediante el Acuerdo Nacional nos comprometemos a desarrollar maneras de controlar el cumplimiento de estas políticas de Estado, a brindar apoyo y difundir constantemente sus acciones a la sociedad en general.

